श्रीगोपेश्वराचार्यकृतहरिलीलाटीका
श्रीभागवतस्य ॥ श्री ॥ श्री॥

ओं नमोवासुदेवायनमः श्रीकृष्णायनित्यैकसच्चिदानंदरूपिणे जगत्सर्गवि
त्यादिसाक्षिणे चिंत्यरात्रयेऽजयंतिबोपदेवस्यावायोर्विबुधसंस्तुतः
घनसारोज्ज्वलाकारसुधीरदेववरीयसः श्रीमद्भागवतस्यानुक्रमणीत
न्निर्मिताहरिलीलासिध्यनेयंयथाबुद्धि विविद्यते ॥ इहकाश्चिद्रूपसारा
धिगतसमस्तशास्त्रार्थतत्त्वोद्विजाग्र्यबोपदेवनामाभागवतार्थंविवरीष्णुः
प्रतिजानीतेश्रीमद्भागवतस्कंधाध्यायार्थंदिनिरूप्यतावदुभाबोपदेवनमेत्रि
दुमाद्रिडुष्टयेऽइतिभागवतंयस्कंधाश्चअध्यायाश्चतेषामर्थःभागवतार्थ ॥ १

एी२

आदियप्यितन्नथाआदिराब्रान्मडाप्रकरणवांतरप्रकाराणार्थेपिपत्रयःश्रीमदिति
डुंगर्भोसुदरचानिरूप्येतइत्यर्थःक्रियाविशेषणंवाअन्याथस्यापस्यमूल
ङंन्यायेनमंगलार्थंचोमंगलादीनिशास्त्राणिग्रथंतासिद्धार्थधियेदृकाणिय
स्युरितिहिजाग्र्योयद्यपिसूयसानदत्यधितिनडुभाद्रिडुष्टयइत्युक्तंतथापियो
ग्यतोषोपजडुणपरंडेयंमंत्रीयराजोदवगिरीश्वरस्यरामयंडुइष्टदेवता
घणमस्तुनइतिग्रंथसमाप्तिप्रत्ययाज्यामवगम्यतेअन्यथाविघ्नोपघातान
तोनस्यात्तत्रभागवनार्थमाडुआनंदस्यडुरर्लोवक्तृभागवतागमःस्कंधे
द्वादशाभिःशाखाःअतश्चनूद्विजसेवितःरआनंदस्यआनंदरूपस्यातनलीलायां

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

उपादेयचमुक्तं आनंदस्यजीवानंदरूपेत्यर्थः सामाधिकरणंधर्म्मधर्म्मिजीव
निरासार्थंइत्थमेवहिजगवद्रूपंविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेर्जीवरूपमा
णरूपंजागवतमवआगमोवदंतिहीमंपुराणंयपंयमोवदउथातइत्यु
क्तेर्नथाजागवंमेवआगमंवदंतीतिरूक्तेर्नान्यैतवायाअनिचानुप्रकाश
यितित्यर्थंयथाउपदिशतिकामनींयोवनमदएवलाजितानीत्यत्रउपदिशतीति
तेनजागवातद्रूमेडरिलीलात्रतीयतइत्यर्थंविदद्रूमाद्यैंआस्यसाम्यमाडुखंधे
स्यावयविःशाखाःकडाद्यालताश्चप्रतन्वनंविस्तारयन्विज्ञास्त्रेवार्त्तिकाःपुष्पि
ण्यश्चईड्यायंताछीत्यपरेणशास्त्रस्यलालेकघातिपादनपरेचानुअन्यस्यसकिज्ञाना २
ई,

नइएमित्यर्थंनादवाडु॥७॥अत्रप्रगोविसर्गश्चिस्थानंपोषणंसूनयःमन्वंतरा
देरिहेवांतःपानइत्युक्तेर्नलीलेवप्रतिपाद्यानान्यत्एवमेवैतत्तुयोडिमन्यतेभग
वत्कथामात्रंप्रतिपाद्यानान्यदितितेनात्रभगइत्यादिर्निविशयचैप्रतीयमानसर्गा
द्यपक्रमवःकडर्मडुर्वेश्याकैरालमितित्रयमरूपेनंस्यात्तस्माच्छ्रूक्तंजीवं
क्तेर्निनचत्रकिंप्रमाणंकिंवास्यलक्षणमितित्राहुः॥आद्यद्वितीयदशमेदराध
दर्शितिद्यथा॥तालीलाद्वितीयस्कंधस्यदशमाध्यायेदर्शितादर्शितंचप्रमाणंस
र्गादिदशरूपंचैतदशानुकथानिरोधेश्लोकाशयः॥एषांलक्षणंवक्ष्यतएकैक
त्राव्याप्तेरितिनासुक्तिःएतयथोत्तरमंगांगिचादाश्रयशेषाःउक्तंश्यपरमहंसश्रि
यायामंगांगिचाजावःतत्रअशरीरस्यविष्णोःपुरुषस्यसर्गस्त्रीकारःसर्गःपुरुषान्

प्रधानादिनामुत्पत्तिर्विसर्गः तेषामाधारस्यव्यवस्थानंस्थानंस्थितानामभिवृद्धिः
पोषणंपुष्टानामाधारकृतिःतत्रापिसदासारोमन्वंतरांतरापिविष्णुशक्तिरीशानुक
थाविष्णुभक्तानांप्रपंचाभावोनिरोधःनिःप्रपंचानांस्वरूपलाभोमुक्तिःमुक्तानांअनु
च्चरूपेणावस्थानमाश्रयःलीलाचंयेषामन्वयेनक्रियमाणेचान्यतन्त्रतंत्र सं
राधृनाख्यानंचनायासयेत्पितंलीलाश्रयस्यवक्ष्यमाणंसंस्थाहेतुश्चाकथं
लीलाचंतथाचेयलीलातद्धेतोरनेदप्रसंगइतियेनानर्थमात्रस्यवस्तुनोरजुसर्पस्य
येनयत्रप्रपंचाधिष्ठानचंतथैवलीलायेनविवक्षितचान एवंकल्पितबंधनिवृत्तेर्मु
क्तायपिएवंग्रंथार्थोयमुक्तास्कंधस्यर्थमाहुःलोसर्गादितृतीयादिस्कंधेषूक्तादृ

यैः।

राक्तमानुश्रोहवक्तुस्वनदमाद्यैधितीयेश्रवणोविधिःपक्रमेद्वितीयसर्गःयतुर्थेविस
र्गःइत्यादिलक्षलक्षणंविधिःइहंस्रोनद्यर्मिनिनयसर्गादिस्तृतीयादिनियतेनचेनग्रंथ
द्वितीयथोरजावत्लीलापरत्वोक्तिरद्यापिकेनिवार्थेजगद्धितोषमित्यादिनातत्रापि
सूत्रितचानुपपंग्रंहुरतिचेत्सर्गादितृतीयादिस्कंधेसूक्तदशलक्षोनश्रीहवद्दतो
ऽष्टादशलक्षेपुराणंदशलक्षणमितिलेखोपिसूत्रितेनचोतेजंपेत्अतोद्वतोःआनिधेया
नांद्वादशचानुद्वादशत्वेवस्कंधइतिभावःनचमुक्तेर्निरोधेनेदवक्ष्यवक्ष्माणचा
नुवैवलक्षणमितियुक्तंनदंनेदचेयुपादेयचेनआधान्यासृथमुक्तेःएवंस्कंधार्थं
विज्ञायग्रथमार्थंविवृणन्इहग्रकरणान्याहुःलोग्रथमाद्वादशाधमयासूत्र

प्रकरणत्रयं त्रिविधदशनिःतदपहीनमध्योत्तमचतःत्रिविधदशनिःतत्रप्रथमेऽध्या
दिनिरध्यायैरितिरोषःक्रमाप्यसंलक्षः नोयथोक्तमविषमूलमूलेनिवतःविरूप
शब्दसमभिव्याहारान्त्रित्वनेकरोषःएवमन्यत्राऽऽतःप्रकरणत्रयमेकेनत्राह
तदहीनमध्योत्तमचतःतदप्यस्यौदृवक्रूपस्यहीनमध्यमेत्तमचेनत्रिविधा
दिर्थःमध्यंमध्यमंनंस्यादीक्षणादयतांच कुत्रिनिरध्यायैःकृतांत्रिद्वयंचैनेत्री
वधमेवाहुछ।।श्रोतारःसौनकोवाक्षःपरीक्ष्योत्तमाःक्रमात्रावकारोपितथा
सूतोनारदःशुकइन्यमीत्रथाशद्धाक्रमादुत्तमाःननुराज्ञोमहर्षिज्यामध्यकर्षः
शुकस्यतदवर्षेःप्रकादितिकथाशुकंतत्रोहः।।छ।।विराग्यप्रकर्षेणात्रकर्षो

राःपुराणेष्वाकाव्यंप्रियावत्सादियथाजलितयेप्राजिःपुरुषमाक्ष्यविधेयनिर्दे
शेसत्यवंस्यंनाद्विधत्तेतथाकाव्यंविनवादिसंपदापुरुषंसरस्वत्यरीमादिवद्
यत्तितव्यंनरावणादिवदित्युपदिशतिननुपुराणमात्रेप्रस्तुतकिमन्ययोः।
कथनेनतत्राहुस्त्रिदृङ्गागवतंपुनःसागवतंपुनोस्त्रिवतूत्रांजवेदादिजिस्तु
ल्यंक्रियतेकस्यचित्तंगिरिडत्यर्थःएवंप्रकरणंथिस्तुक्षाक्रमोत्तमादिरध्या
यार्थनिरू
।।छ।।पंचप्रश्नाःसौनकस्यसूतस्यात्रोत्तरंत्रिष्वध्यायेष्वतारप्रश्नयोश्चोक्तस्यानिर्
तिःकृतानुपंचा।।पंचप्रश्नाःसौनकस्यप्रथमेऽध्यायइतिरोषःविवृत्ताश्चपरमर्षेस
प्रियायोनेथाहिप्रथमेऽध्यायेसूतंप्रतिसौनकादिप्रश्नःसपंचधाप्रवक्तास्मारेद्वा

रत्नंयानिमषत्यादिनाविष्णुपासनप्रश्नःतस्यश्रेष्ठ्यसाकारनिराकारभेदात्सूर्यज्ञाना
दीत्यादिनाकरोपासनाप्रश्नःतस्यश्रवणादिभेदात्यविष्णुयेयस्यावतोराइत्यादि
विष्णुजन्माप्रश्नःतत्तिरंगचादथाख्याहिइत्यादिनाअवतारलीलाप्रश्नःततोयंतरंग
चानूनवानूइत्यादिनाऊर्ध्वावतारलीलाप्रश्नःएषुयोत्तरोत्तरप्राधान्यंनत्तरेण
सर्वस्यबाधःतदुक्तिर्विषयवाक्यैःएतावानेवास्यवत्तप्रतिपाद्योऽर्थइतिसूतयात्रो
त्तरंत्रिषुअत्रएषुपंचसुत्रेषुमध्येआद्येषुत्रिषुउत्तरद्वितीयार्थःत्रिष्विति विष
यसप्तम्यासंबंधजन्मादित्रयाणामित्यर्थः तत्रोत्तरंक्रमात्मनुष्यविष्णुसंबंधिनो
मित्यादिभिःअवतारप्रश्नयोश्चयकारादुत्तरंअवतारप्रश्नश्चअवतारप्रश्नेत्येक

त्रविवक्षितःअत्रएषुत्रोद्देषुवक्ष्यमाणेषुविराग्यप्रकर्षात्अकर्मोन्मिलनात्तर्क
र्षचादित्येनेत्यर्थःस्यादृश्चश्रुकल्पनत्प्रकर्षःतद्देस्तुवक्ष्यतिनन्वकिमेतकेनचनेन
त्राहुःतत्तुकृष्णःपरःश्रेयोहंवक्ष्यामहितिसंहितांतनद्दीनमधमोत्तमावेराग्य
लक्षणंप्रस्तुश्रेयोहंवक्ष्यमाणंतथानत्तुल्यइत्यर्थःपरःइत्थंभूतनःसंहितासागर्व
नंसर्वार्थवीतरागेणश्रुतमुक्तंवानफलेपर्यवस्यतिनन्वत्रथमेश्रोद्देवक्ष्यमा
णमितिनक्यंविरुद्धंतत्रोक्तंनक्तोज्ञातमितितत्राहुःतुरायेतिनिद्रासे
र्द्दिलक्षणादिनिरूपणंद्विशश्लोद्देतौलक्षणंसर्गप्रतिसर्गादिःआदिशब्दाद्वन्मंधि
न्योःअयमर्थःलोकेयथेदंक्रूनेदंकार्यमितिसाक्षाद्योधुक्तयःनेवंपुराणेषु

हरिलीलाः

नत्र हि पूर्ववृत्तकथनसंख्याप्रवृत्त्याद्यर्थस्तेनात्र यूपदिरूपमानंमन्त्रेणैवयम कार्यमादि
तिज्ञानवन्नादवदृष्ट्वानुमन्त्रादृढयतिलोकवेदपुराणेकाव्यंयाघनुर्मित्रंप्रियेवयाः
प्रोथयंतीतिहिब्राह्मणंस्त्रियंदृष्ट्वागवंतमुनोइहयुधिकारनेदादुपदराकुंत्रेधावेदः
पुराणंकाव्यमितिअथोराक्षस्यप्राधान्योद्वितीयत्रयस्यतृतीयेरसस्येवाएषुय
त्रमाहुस्त्रयादयोधिस्त्रियंतीतत्रावदःप्रत्यवेनमुदंषबोधयतितथाहिप्रत्यु
वाकेष्त्रिषुसाधनत्वनानाजोकोवदत्याग्नेत्रीतिएवमग्निहोत्रादिष्ववश्यकत्वो
द्यचात्पुरुषाःपुराणंमित्रवत्तयथामित्राणिमित्रेनप्रत्युच्चारणेनेकंनेतिकृत्वा
बोधयंतितथाअमुकाचर्मणोःअमुकस्येदंफलंअमुकस्येदमासीदित्युपदे

शोषःनयोर्यद्यपिसमान्येनोक्तंतथाप्यवतारलीलाप्रपञ्चावतारलीलाप्रपञ्चावतार
लीलाप्रपञ्चइतिहयेउत्तरंत्रयोजनरूढेपोरूपंएतयंशाकलाःइत्याद्यंडानंलक्ष्मुकाम्यधर्म
माहुःयास्यानिवृत्तिःअंगानुगानिवृत्तिरुपक्रमनाशकारनादःनारदस्यात्रहेतुःकिंअत्रा
निवृत्तोश्वोद्यर्थंचतत्रयचनेनारदचत्रापिरित्यर्थंउत्तमंमाहुःतुप्रत्यक्षौएवनिश्चयः
शानार्थंजलानुंतितथातुप्रत्यक्षादिनिरूतःद्वौणतिद्वौएवपुत्रान्प्रत्येवध्यइत्यकंपरीक्षतोर्थ
राजर्षेरित्यतःप्राकःपूर्वाध्यायशोषःनदस्त्रात्मांडवानंतस्यद्वौरेस्त्रान्प्रत्यवनंतरकृष्णोक्तो
पुनिःपांडवरूपत्रसंगान्नाशात्मद्वौरित्युपोद्घातोनवमस्यजीप्मस्यस्वपदप्राप्तियतोत्र
पृथसंसारपतितःस्वपदंप्रत्यधारकागमःस्पष्टंश्रोतुःपरीक्षितोजन्मश्रोतुरितिउक्त

गर्वोधृतराष्ट्रस्यनिर्ममःहिमवंतंप्रतीतिरोषःकृष्णमप्यागस्वामस्यैरारीरौलोकवा
सूयोविषक्तुनदशनान्राज्ञःस्फूर्ज्यनिवर्तुनसौक्यातःपार्थमहापथःपार्थःपाड
वोःमहापथोदहपानाथेनुद ममनोःधर्मयोःकलेत्रानिःस्पृहंनतस्त्राणंपरीक्षि
नातंःकलेस्त्राणंरक्षाधूधर्मद्रोस्थियापरीक्षितोऽनुरागपःस्पृहात्रायेष्मुकसंगम
सन्यासमूर्ममनरानंचायःश्रेयपरीक्षितःइंद्रप्रस्थराजिःपादेरथायाथःक्रमास्मृताः
नाचिहंवदराजिरथाःप्रेक्षामलोकेआजिधेयेकिमित्यनंगानोंद्रोणिजयादानांस्व
ज्ञानमुपन्यामःतत्राहाश्वपरंत्रनिबंधेनंकिंनराज्यंजहौनृपःइतिविरूप्यरावा
कौरोंक्षद्रोणिजयादेयःश्रेयमथःराज्यंस्तोकंलवन्प्रतिहंवाच्यंनाइदंतावन्

श्लोकनंनाथत्रप्रतिबंधःसहिचेःपरेवास्यान्नबोधापितयाहिस्वप्रतिबोधनावंवकुंधृ
नराष्ट्रजीष्मपार्थगमनोक्तिःपरप्रतिबंधनोवाथहिनगंत्रयाएंद्रोणिजयोक्तिं
तस्मात्स्वपरप्रतिबंधहीनंस्फीतमपिराज्यंविष्ठुपदत्रेसयासौजहाविनाराज्ञो
विराज्यदंढवक्रुंद्रोणिजयोजयोनिहितानेनानंगत्रेक्षांनयद्रौणिःपार्थत्रया
णश्लोधंराज्यंकिंनप्रतिबधवानिनिवार्वांश्रीमाजनवोधंरास्त्र्यासप्रतिज्ञा
नांनापित्रसुशापोद्विग्नेनराज्ञाराज्यत्यागानुज्ञानाविराज्यमितिरांक्षांशापानुत्था
गेवहेयोपादेयनिश्चयेनविराज्यस्यहावात्यदुक्तंअथोविहायेममशुंयजोकेवि
मर्शिनोहेयतयाकुरस्तानृइत्यादिशापैवकियिकाक्षितिन्यागावसारएवउपपद्य

तच्चेनपरितोषाय॥अतएवेदंतत्प्रणीतारानुद्योगःयच्चुक्तंतेप्रतीकारकथनंतद्वि
न्नकल्पविषयत्वादविरुद्धंतस्माद्ज्ञोवैराग्यप्रकर्षःसिद्धःइतिश्रीप्रथमस्कंधः॥छ॥
एवंग्रंथमेवंश्रोतृस्वरूपंनिरूप्यसंप्रतिश्रवणेश्रद्धोत्पादंसहितेऽग्रिमग्रंथेफल
मात्रंश्लोकमितिश्रवणंगाथंद्वितीयंऋतइत्यादि॥द्वितीयेश्रवणंगानिध्यानंश्रद्धा
निमित्तंतत्रश्रवणंकर्मपदवाक्यैःशक्तितात्पर्यज्ञानंध्यसनंचर्चिता॥
श्रद्धाखिलेप्रसादःसंजातमेवंतत्पूर्वकंचतंतत्रप्रतिपत्तेःश्रद्धश्चौम्येतिश्रुते
श्चविमत्सरनिर्युक्त्यापर्यालोचनंमननमित्यर्थःतेनाश्रवणंस्यांगानिनश्रवणंचोत्त
रंध्यानादीनितनःश्रवणंकार्यमितिश्लोकेस्वरूपोपकारिणांमेवांगानांहूवैध्यम

इतिलीला०

०

नाविचारनाऽनाविवपुरोऽनादीनांफलोकारिणांपुनरवृथादीनाउक्तिः१

मिवांतरनाविचोपलंनानाफलोकारीणिध्यानादीनियावद्धिनानिस्वफलंनिःपद्यंते
नाविविद्धिऽनमपिश्रवणमोपरोक्षेनपर्यवस्यन्त्यर्थःइदमत्रतंश्रोतव्योमनव्यइत्यत्र
शास्त्रेपुत्रयोगानिःमननिदध्यासनान्यांफलेस्कार्यंगान्यांनिदिध्यासनंनामोक्षवि
यइत्येदेशश्रवणमपिषट्यागेसमाधन्येनसाक्षात्कारंस्वरूपंचाभिव्यनक्तिपरोक्षंत
त्पदमथपृच्येदमाद्यार्थेणांशश्रवणंगानीति॥अथप्रकारणान्नाद्विद्विषद्भिर्दृराध्यायो
ध्यादिनिर्धर्मनादीनिरूमादित्यर्थःदराध्यायेइतिस्कंधविरोषणेअध्यायार्थनाद्ध्यसनंसा
धारणेहरःरदेशाधारणेजीवेःध्यसनंद्विधाजीवेःसाधारणेहरदृष्टेकैतेरसाधारणेप
रांतत्रश्रोतव्यादिविषयंराजन्यश्रोतरंधुरस्थंसर्वजीवासाधारणाकारविश्वभ्र

त्रिविधसाधारणप्रथमोनिःसंगतांपुरस्कृत्यसर्वजीवसाधारणयद्वृत्तंचादिविरि
क्तकारधारणफलपर्यंताद्वितीयाश्रद्धाश्रोतरिवक्तरिश्रद्धावेधश्रोतृवक्तृवेदा
नंतत्रसर्वदिवेत्योदुरुक्तर्षपुरस्कृतश्रोतृश्रद्धातृतीयासायश्रायंदुरतिह
त्योदिशोनकोकेगम्यतेराजश्रद्धांपुरस्कृत्यवंक्तृश्चयद्वयेसायंकृत्यानमःपर
स्मैइत्यादिनमस्काराद्भ्यांतिवक्तृश्रद्धापिश्रवणांजनंहृश्रद्धानवक्तरिश्रोतारंत्व
चमधिकृत्यतिक्तत्यत्रोपपत्तौयाविमर्शस्त्रिविधाद्वयोः विमर्शोद्विधाउत्पत्युपपत्ति
विषयभेदात्उत्पत्युपपत्तीचमूर्वकयोर्द्वयोः संबंधिन्योहेत्पत्तिस्त्रिधाद्वौपूर्वमूत्र
मूत्रविभेदतःनत्रोत्पत्तिस्त्रिविधाआद्यस्यदेहस्यमूत्रमूत्रंचनेतरद्वेन्यस्यचे

केतिनत्रपंचमेसाधारणेदेहस्यमूत्रस्योत्पत्तौविमर्शःपूर्वहेतुनयेवामूत्रयोत्प
त्तौसत्रमेचवनारव्यस्यासाधारणस्योत्पत्तौउपपत्तिस्त्रिरूपसमाधानायो
जनैःउपपत्तिरपित्रेधाआक्षेपसमाधानभेदायोजनेदात्रत्रामूमेदेहोत्पत्तिप्र
तिराहःआक्षेपःनवमेउदेहोत्पत्तिप्रश्नेसमाधानंदत्तमूउदेहोत्पत्तिनिरूपण
प्रश्नेउनंउपसंहरतित्रयाणांदशानिनेदित्यध्यायदशकमात्रयाणांधर्मेन
श्रद्धाविमर्शनांनांदशाध्यायाकृताइत्यर्थःइतिद्वितीयस्कंधः॥छ॥एवंद्वात्रामधि
कारिणंसेतिकर्त्तव्यतांकमुक्त्वाजीवायाःप्रथमजेदंसर्गंवक्तुंतृतीयआरभ्य
इत्याहतृतीयेउत्रयस्त्रिंशदध्यायाःसर्गविसर्गेसागतिकृतिमाहसर्गःकारण

संभूतिकारणानां जगद्धेतूनां महदादितत्त्वानां संभूतिर्जन्मोत्पत्तिस्तस्या योगः सांख्य
योगः विदुरायोक्तवान् योगं मैत्रेयाय देवहूतये कपिलः सांख्यमित्येतावितिहासावि
मौ दितौ विदुरायायोक्षमाणौ सृष्टिमुक्तवान् कपिलस्तु देवहूतये सांख्यमार्गेण
इति भेदो ह्येतौ एतौ योगेतिहासः सांख्येतिहासश्चानयोरध्ययनान्नविज्ञानतिज्ञ
नविज्ञानिनोरेतत्त्रयं एकोनविंशतिरध्यायाः आद्येतिहासेतत्त्वावांतरप्रकरणा
न्याहोस्वित्तत्त्वविविक्तपुरुषः सृष्टिः सविस्तरा सप्रतिः क्रोडनाहरिः क्रोडना
वतारहेतुर्नानुसर्गो ब्रह्मकिंवराहेण तत्राहिसर्गाधिकारधरोधर्तुः सहिसर्गाध्याधा
रभूतां पृथिवीमुद्धृत्तोन्नित्यर्थः आधारशक्तिरिति यथा कुंभोधीयतेस्मिंस्तथा

हरिजी
जाटः

१०

दृरा द्वितीयः सांख्येतिहासः अवांतरप्रकरणान्याहोस्वित्तत्त्वसंघातः तत्र
तिहासेतत्त्वविस्तरोक्तयेऽनुसृष्टिः कपिलोत्पत्तिस्तस्य संक्षिप्तस्यसर्गस्यानुसृष्टिः कु
पिलोक्तयः उक्तयोनिरूपणेनिप्रकरणार्थमुक्तमात्मातिरिक्तयाथात्म्यविधानि
कर्तुरुक्तिर्वासः बंधुरिति यैनाभिः कर्तुर्विदुरस्योक्तमात्मनेरान्निवसनं किमत्र
मानिर्कर्तुतत्त्वसंगानतत्त्वैः शुनिरुक्त्वानोपलभ्यात नथापि सूयोधनंमानु
स्वरूपयानमित्यंतद्विनोयार्थंमचादीर्घदृशाआयायेणेनमुक्तेवंमन्यतयाग्र
यंतत्तोयदुवायनंबंधुरात्मपरामृशतिरुक्त्वोदितमस्तश्चत्वधिकायदुपश्रुः
नयधश्रुतिस्तुत्यक्षमाणानिस्तोयदित्यादिश्रुतिरुक्त्वादितियउत्तरवाक्यद्वयं।

रूपवतारावसितेः अवसितिरवसानं समाप्तिरिदमपि सोऽहं तदर्शनादविवियोगादि
त्यनर्थतृतीयार्थमिचोक्तामित्रेयास्वहितस्यश्रुतिरितिवक्तितच्चेदुतंत्रेना
वक्तव्यः तत्रश्चमित्रेयात्स्वहितस्यश्रुतात्तुद्भवात्श्रुतिरुदित्यर्थः स्वहितंतच्च
ज्ञानंअत्रयोर्विरागजन्मोसनंमदुदितचानांत्रयोविरातिः तस्माज्जन्मविदुरं
प्रत्यकर्तृमैत्रेयेणतानियत्रकृतिपुरुषोहिचामूलत्रकृतिरितिश्लोकोक्तानिसद्भि
र्व्यक्तिःपरस्मात्परात्मनोविष्णोः शक्तिःस्वस्मात्रकरीकरणंसृष्ट्युत्पुन
श्चमित्रेयोक्तासम्यगवगम्यपुनर्विदुरंप्रश्नःसध्यक्तोत्पद्यतेदुर्वासःशप
क्षाद्विष्णोः पुरुषरूपमाविश्यात्प्रलयोजन्मपंद्यशश्लोकेःआदोपद्मंयदूत्पन्न
तोत्रश्लोकेनसृष्टिक्रमविवक्षयाब्रह्मणेनसृष्टिस्तस्यसध्यक्तस्यस्थाकोश्लोकयेदरामह
दहंतन्मात्रेंद्रियवैकारिकतामसस्थावरतिर्यक्सवक्त्रोतोदवनेदात्रराचं
नेयकालनिरूपणायकालंराःपरमाणवादयोत्रंराअवेदोयवाःआदिराक्षेतूपर
महंहिलवादयःपराधंतिःक्षणमुहूर्तसप्तदुवःमुहूर्ताःसनकादयःआविर्भावो
वराहस्यास्यघ्राणंगर्ताधनंयदिनयोःदंतोहिरण्याक्षहिरण्यकशिपादित्याधिक
ष्यंयोःशापोमुनिभ्योविष्णोःश्रीविष्णोकेस्यसदनुग्रहःमुनिभ्यइत्येवंहि
रण्याक्षस्यसामर्थ्यंवराहेणयसंगरःसंगरोयुद्धंवधस्त्वंत्रेष्वस्तोत्रेष्वस्तो
त्रेष्वनिस्तुनेरुद्धराधमयरोषचंत्रोकेएवंयोगेनिद्रासार्थामुक्तासांख्यनि

हरिजन गाथा

इत्यर्थमाह। कारणोक्तिः समासतः कारणं मह दादि समासः संक्षेपः कर्दमेन
इत्यस्योषोदेवहूतेः करग्रहः। तयोर्विवित्रः संजोगस्तस्यां कपिलजन्मयः तूत्प
त्स्यां कर्दम देवहूतौ। तत्रेति सप्तम्यर्थे कपिलेनादेवहूतिप्रत्युक्तमिति शेषः
सख्यस्य विरानेस्तथा सनत्वं तथाशब्दात्तत्रेत्यस्मत्पूर्वो योध्येवं ग्रसत्प्र
त्यनिः यद्वा तत्रेत्यस्य योगस्य क्रमः येनक्रमेण ज्ञानयोगाज्जायते
त्यर्थः तस्मिन्योगस्य क्रमोरूक्रमइत्येवं कालारेरिति तत्रेत्यस्य रूपं
ननु ज्ञानोनरकार्थं पापात्तामस्यधोगतिः पापान्मानुषगतिः सायुज्यं नरकौ
राजस्यतः मुख्यपापात्मुख्यपापाभ्यां राजसीसाय ज्यं नरध्ये मध्यलोकोमानुषे

ऊर्ध्वयमुख्यतः साचकीऊर्ध्वस्वर्गोनृकोभ्यैः धर्मेणाऽगमनं ऊर्ध्वगमनम
धस्ताद्भवत्यधर्म्मेणाऽधोमत्याविरानोस्तमोविरानस्यमूलनसर्गः मध्ये
नोविरानोऽजादिब्रह्मपर्यंत इतिदेवहूतिवदात्मानिः अस्यद्विविधस्या
पिसर्गस्यसम्यग्ज्ञानादात्मोऽज्ञानिदेवहूतिवदन्योसावस्यादित्यर्थः अधा
यार्थः इमेद्विजोद्वितीयस्कंधः॥ ॥ एवं सर्गउक्तस्तद्दोविसर्गश्चिद
र्थेउच्यतइत्याह एकोनत्रिंशताध्यायेर्विसर्गस्तुयईरितः तत्रेहएमाद्विसर्गः
कार्यसंसृतिः सर्गएवविधकार्यरूपोविसर्गइतर्थः प्रकरणान्माद्॥ कार्यंतुधन
यत्रविधंस्त्रीबालमौढ्यचेष्टयत्रः प्रकरणंतुनास्त्रीबालमौढ्यवेदान्यत्तुधर्मकार्य

मितिहाचार्यऋषिणायङ्ग्रकरणेकृतेनाहनथीःनन्वस्त्रियांपरःसङ्स्त्रेष्वकायेस्त्रियांफिमिदं
पुंवद्विधमितिनावश्यंगमुपलक्षणंनदासवकार्यवाप्तिःस्यात्लिंगस्यसर्वत्रेष्व
निश्चयात्यदाहुस्तत्रदूरिःआविःसन्विस्तिरोभावःस्त्रियांनिश्चेत्यनयोर्यिनःधर्म्मप्राप्ति
ष्वसर्वस्त्रीलिंगत्वेनानुदर्शनाइतिकिंतवयोक्तवशेषानस्तूंस्तमात्रेःधर्म्मप्राप्ति
र्नित्येषुसर्वेवाच्यास्यात्क्लीवग्रहणंयत्कर्त्तव्यंलिंगानांयदृच्छादिप्रंयाउविधंनवसि 12
द्ध्येत्तेनेनलिंगमुपलक्षंकंचापिवयःस्त्रीयद्वणेनार्थक्रियासंगातुघटादिष्ववाप्तेश्च
वयोहिप्राणिनांकालकृताशरीरावस्थापोगंडयाव्याप्तिःयद्यप्युहानिस्तकैवानस्मन्नवयः
नाप्युनयंऊक्तसर्वदोषानुषंगात्लिंगवयसोःप्रत्येकंत्रिविधेनकार्यस्यषड्विधत्व

=

प्रसंगाद्वस्त्रीतादृनदृत्यंतसंदिग्धमायायणांकार्यंसुधयत्तुविधमितियेतूनइउक्तावय
येकार्येत्यपिपुरुषार्थोपयोगिनःयत्तुविधस्यैवोपादानातूनत्रमनुष्याधिकारीत्रा
स्त्रमितिमनुष्याएवोपात्तानेनत्रपिनाग्निहोत्रादिवत्नत्रकौनयनलिंगवयस्क्र
वाधिकारीकिंतुसर्वत्रविधिरियंनडतिवक्तृषिणास्त्रीबालमौढ्यादृसिनारवं
ढस्यतुनत्र्याधिकारित्वेपिनस्युरुशोणितसाम्यरूपत्वेनस्त्रीपुंसयोरवांनजविडुनि
नःमान्नवृथाग्रहणंतथायत्तारीरःअतएवयस्तुक्लाक्लायानुमानुर
क्लस्यस्त्रीनयोःसाम्येक्लीवस्तुक्रान्वयाभुनःअतएवमडाजारथोसंस्थानत्रसर्वोत्रि
गमिन्तुकंसंस्थानंसंस्थितिरपचयःप्रसवःप्रवृत्तिरूपत्वयइत्यर्थःपुंग्रहणंतुबालत्रो

दृ दृ दै रित्यत्र सवयस्कानां पुंस्त्रीवोपादानान्नकं=अन्यथा स्त्रीतिनृथक्कृयतोग्रो
संउंडुश्रौढंतर्दूनामिनिनृथुपात्रांनहुकांगर्स्किः सदृशोदृयश्रापृमाध्वसरा
छिष्ठः बालस्याषोउरुषाद्यषात्यागंउस्योनिराप्यतेनस्मान्स्तुप्तृकाकार्यंछुधयउ
विधामिनीनदनन्बुध्नेनस्यगर्तेदृषृव्यंऊर्कायाल्विधेग्रंथिस्पेषृयतिसतीध्रव
पृष्ठप्रायीनतिड्रासिस्तडुक्येासतीस्त्रीध्रुवोवालंः पृषुप्रोढः प्रायीनः प्रायीनबा
र्हिः सदृक्षः जीमादिवदुत्तरपदलोपः सत्यादीनामितिड्रासिस्तस्यायडुविधस्यकार्य
स्यायडुः प्रकरणीक्रातत्यन्वयः अस्याधयात्विजतिसत्रासिश्चड्रासिश्चदरासिश्चा
पृसिस्तथाएवमन्यत्रअथक्रमात्यादिरधयाथनाड्डामंडुकन्यान्वयःसत्यैः

हरिलाला.

सत्येसनीअसंगार्थंद्विषस्त्यतितानयोःनस्याःसत्याःपतिश्चतान्श्चतन्यतिनातौनयोःरु
डुदृक्योरित्यर्थःपत्यानिषेधनंसत्याःदृक्रूदृंमागमेतिदृड्रुत्यागःपित्रुर्मखासत्या
इत्येवागणेदृक्रूमस्वध्वंयोगणाः अमथाःअसुणाऊर्सांचनंसांचनेक्रोधडुरणा
विष्णुनायज्ञसंसिद्धिःसंसिद्धिःसमाद्भिःध्रुवेणाराधनंहरिःस्पृंकामलोभ
वस्यास्मात्रास्मात्हरिःयज्ञानांद्वारणंमनोःनंतोनाराःमनुःस्यायंडुवःकर्तरि
षप्त्रीमनुकंकंवारुणोमित्यर्थःध्रुवस्येत्येवाविष्णुध्रुवपदत्राद्भिःविष्णुदत्तंयत्रध्रुव
सयत्पदंनत्राद्भिध्रुवस्येत्यर्थःप्रोढमाडुःपृथवेवेनसंजवःपृथावपृथोःअसंगार्थं
विनबाडोःपृथूत्यद्भिःस्पृंस्तुताद्यैस्तवनंपृथोःआग्रशस्त्रात्मागधबंदिनौःपृथुना

निग्रहो वृमेस्तत्र दुश्चस्यादोहनांतस्यतस्यौषधीकुंदो वजरूपस्याऽयोऽश्वमेधेराक्ष्य
श्वुतन्येवास्काकारामधुद्विषःसजामध्येस्वधर्मोक्तिःस्पृंकुमारस्यःपरात्म
धीःऊमाराःसनकाद्याःपरात्मधीस्तत्स्वरूपज्ञानांतयावानःस्वधर्माद्विःतयापुरमात्म
धियाहथोरितिमंडूकश्रुतिन्यायेनयऽर्थविवर्त्तातिवृद्धकार्यमाड्ढानपःपित्रेप्रयेत
सौंपित्रेग्रायीनबर्हिषाध्यत्मोक्तिर्नारदेनास्मोधियःपुरंजनीरूपायाःग्रात्मन
श्चपुरंजनरूपस्याग्रास्मेग्रायीनबर्हिजापापट्टिस्तांविनात्मनोनांधियंपुरंजनी
रूपाविनानदहितस्यात्मनःपुरंजनरूपस्यापापट्टिरूपायास्भागनमपिधीशपृंस्तु
ग्रविछिद्यतत्शब्देनपरामृशतिग्रथशब्दानुशासनंकिषांशब्दानामितिवत्

पुरंजस्यनुनयस्तुनन्युसंगात्कालाग्निरूतिस्तक्रोःनरनस्त्रीसंगिनःपुरंजनस्य
राक्रेःकालेनतिरस्कारःएवंरूपेणायनुध्येत्येनादनमध्यायार्थमत्रोक्तोमुक्तिर्विप
र्ययाद्वंद्वानिरीनोस्त्रादीनिनषांविपर्ययास्त्रीकारस्तानीयद्वाद्वेषुविपर्ययज
न्मांतरेऽन्यथाजावसतिमुक्तिःग्रात्मनइत्येवापुरंजनादिव्याख्यानांतपासिद्धिः
ग्रयेनसोंस्पृष्टीदृक्मुत्याद्यनिवर्तिग्रयेनसामित्येवदक्षोक्तिस्तुपूर्वाध्यायशेष
ग्रनएवोत्पाद्यतित्पबंतस्योपसंहरनचेननिर्देशःग्रध्यायार्थपरोऽकृयःनच्वि
डत्रकरणेग्रायीनबर्हिनयिकइत्युक्तोपक्रमोपसंहारयोःग्रयेनसामेवग्रनीते
ऽनःसंदंशान्यायनतेषामेवप्रकरणाथचमस्तुनग्रायीनबर्हिषइतियेत्राह

डरिला जाता

उपक्रमोपसंहारोऽयेतोऽस्तदात्मजैः।तथाप्याध्यात्मपारोक्ष्यतश्चैष्वृग्वायो।
नबर्हिषाऽपघपिग्वायीनबर्हिषःपुत्रेःऽयेतोऽस्तिःउपक्रमोपसंहारोइतिवृत्त
तेःतथापिग्वायीनबर्हिषइवश्रेष्ठोऽऋतःअध्यात्मपारोक्ष्यात्अध्यात्मस्यतदधि
कारेणपरोक्षतयोपदेशात्बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मंपरोक्षेणप्रदर्शितमित्याघक्ष
नन्वंवयत्किंग्वायेतसांवृत्तवेसंनिनप्रतग्राहेतिपुण्यंपुत्रस्यापिहरश्चेतःकर
णशुद्धयेऽभवदितिद्योतयिष्यंग्वायेतोवृत्तवत्तनिःपुत्रस्यपुण्यंतश्चेवांतःकरण
शुद्धयेस्यादितिसिद्धमेवकिंतन्निहरंतःकरणशुद्धयेऽभवदितिद्योतयिष्यंग्वायेन
सांवृत्तकथनमित्यर्थःतथासकात्यायनःपुत्रेणःवस्तुतोमेनिपौत्रेणदृश्चमा

ह्नुयात्।आदित्यंत्रपोत्रेणानस्मादवमुपास्यनामितिविवृतंवेदमायायोःस्व
यंस्तुतोमर्त्यःप्रत्यक्षंपुत्रावसनिवस्तवःपुत्रपुण्येनपुण्याधर्म्मिष्ठःपोत्रपु
ण्येरित्यादिनातस्मात्पुत्रपुण्येनयशश्चात्मनोरक्षोज्ञानदीधितिर्ज्ञानिनित्या
ख्यनंद्वा।चतुर्थःस्कंधः।।एवंसिसर्गमुक्त्वाऽथप्राप्तंस्थानंपंचमेऽभिदित
मित्याह।।पंचमेस्थानमध्यायेःषड्विंशत्यानिरूपितंस्थानंलक्ष्यतेमर्यादा
पालनस्थानंमर्यादानांचकर्म्मक्रियतेभिकासीमानांपालनमनुल्लंघनंतास्ति
स्रोलोकत्रेदतःनामयाश्चिकरणानिचक्रेजोकानाहालोकाःक्रियंतेधौःपानाज्ज
स्यपृंानसुंडस्थानेऽचेधेयंकिंप्रियव्रतवंशननत्राह।।प्रियव्रंतनदुवेकि

नेद्वीपादिमर्यादाःकृताःआकृतत्रद्वयःप्रियव्रतेनत्मुत्रपौत्रेभ्यःसप्तद्वीपव
त्यादिव्यवस्थाकृतानस्मात्तेषांद्वुर्वंराःकथानइत्यर्थःतत्रचारिप्रकरणानी
त्याहाएवंयंयदराजिःपंयजिश्चस्त्रीजिस्त्रीजिःयउःप्रकरणीप्रोक्तंवंराप्र
करणमेकंलोकत्रयमर्यादानांयत्रीणितानियकमात्पंयदराजिरध्यायेरित्य
र्थःअध्यायाथनिर्वक्तुमाहुःअध्यायार्थानक्रमराःशृणुःश्रृणुतिस्त्रीप्रत्यूक्तो
प्रियव्रतान्नीध्रनाजिघ्निकेकःप्रियव्रतादिसुत्रसुएकेकोऽध्यायःकुवनेत्रयंराजोपदेष्टृ
सुक्तचेःचराष्टःप्रत्येकंरुषजस्यराजचंडपदेष्टृचंसुक्तचंयेतिक्रमात्त्रिसुसुक्तचेउद
वमनुरुपास्ये त्यध्यायार्थोऽनिमनःप्रत्नेष्टौप्रपौत्रेभ्योऽपौत्रेभ्योप्रियव्रतस्यक्रमादष्टाना

मर्थमाहाचुप्पेएसंगऊउनाग्निबिकोढिध्रकारानेःनचाख्यानजवारप्पेनद्याख्यानेःपरोन्य
येाचुप्पंएतासेंगोरएणोहरिणःजउचंग्निबिकायाऊढिवहनंध्रकारानंखध्रकटीकरणंपं
नचनिदूपंजवाटवीनस्याख्यानंयतिश्रेष्ठानामर्थःपरःपंयदराःजरनवंशावि
षयोदूध्रकरणमाहामेर्विनावृतषड्द्विवर्षद्वीपैश्वपंयकोमेरुश्चइलावृतंयषड्श्च
अर्थद्विर्षाणांद्विवर्षंयद्वयोर्वर्षयोःसमाहारःद्विवर्षंपांआदराकृतिगणचाननरापद्वीपा
नियतेःतत्रषोडशोमेरुकथ्यातेनत्रोइलावृतंगंगावनारादिदुर्गपूर्वत्रोषःश्रेष्ठादुरो
नद्राश्चहरिवर्षकेतुमालारभ्यकंहिरण्मयोनरुरवइतिषड्वर्षाणिएकोनविंशोकिंपु
रुषंजारतंयतिद्विवर्षोविंशोभद्राश्वेनिइकोदूविषायपंयाध्यायइत्यर्थःस्वर्गा

अकरणमाह॥दिविक्रमात्रयः स्थूर्ध्रुवस्थूर्यंतिरध्रुवैः।स्थूर्यश्चध्रुवस्थूर्योरंतरंयध्रुव
स्थितेः क्रमात्रयोऽध्यायाः।पातालघ्नकरणमाह॥पातालशोषनरकैः स्त्रयोऽधेध्रुवनेम
नाः पातालंयच्छोषश्च नरकाणियातेः अधेध्रुवनेक्रमात्रयइत्यर्थः इतिपंयमस्कंधः॥
एवंपंयमार्थमुक्त्वाषष्ठेपोषणंनिरूपयन्नाह॥षष्ठेएकोनविंशात्पुष्टिपोषणंतच्चिंम
नादिदानेनेत्याह॥सानुग्रहोहरेः सापुष्टिःस्मरहरयारपुष्पपिंजकेषुनुग्रहइत्य
र्थः ननुस्नानानंतरमेवपोषणनिरूपणेकः प्रसंगः विपर्ययएवकस्मान्नस्यादित
एतदेवपरिहर्तुंस्नानलक्षणंस्फुटयति।कर्मणायेनयेयत्रस्नातव्यंतत्र
नेनानेः।निर्णीतिर्हिमर्यादापालनंस्नानंतस्थैरितंपंयमोऽयंस्नानादिकथन

दूसरी जाटी॰

१८

नयत्पुनर्विहितानिक्रमेणान्यथाकरणंनत्रुनेपिभगवद्भक्तियोगात्नपातःकिंत्वन्न
तिरावितिमर्यादालंघव्यपेक्षयाचनुग्रहस्यनदानंनर्थयुक्तमेवेत्याह॥त्रुनेपिपातके
यत्रनपातःपत्नुनोन्नतिःसोऽनुग्रहःस्यादृष्टंश्रेनैवग्रंथस्तुनिदर्शनमाह॥अजामिल
स्यतुवैकुंठस्मरयथादिविधंनिषिद्धाचरणेष्वनुग्रहोऽजामिलस्यैतस्यतुविरूपानि
कृनामन्येषमथुपलक्षणंइंद्रस्येतिस्वगणांपातालंहस्वगाविशेषमितिपृथकृनो
क्तेश्चनश्येदमहाघकरणान्योघयमेवेत्याहात्रिनिःशेषोक्तावपिश्वअधायेःक्रमावि
तिरोधः।द्वितीयायावांतरघकरणान्याहेंद्रंपापंषष्ठाष्टकविश्वरूपस्यवृत्र
स्यमरुतांयवधस्त्रिधाइंद्रस्यपापंविश्वरूपवृत्रमरुतांवधास्त्रिधानत्याधमया

नांष ङ्कृष्टके ङिकेयक्रमाङ्कांसमूहेकनत्रनयःननुविश्वरूपविषयेप्नङ्कइत्यनुकूँनन्क
थांत्राद्येऽध्यायत्रयेषकवशोपजंजात्रत्रेतत्रादावहान्वयस्तदुत्पत्तौविश्वरूपेत्रिकेग्रि
मेविश्वरूपसंबंधिनित्राद्येषङ्कृग्रिमेत्राद्येत्रिकेदहान्वयःकथ्यते।।किमर्थंनिस्यावि
श्वरूपस्यतत्रत्रैनत्प्रसंगार्थमित्यर्थःदृत्राष्टकेयउर्थंत्योदृत्रत्राकूयित्रकेउना।।
रांकात्राग्वनाद्यत्रप्रतिपदकाष्टकमध्यचंत्यऽध्यायर्थङ्केदृत्रस्यैवत्राकूयित्रकेउचमा
सीदितदपिदृत्रत्रसंगादुक्तमित्यर्थःअथक्रमात्यादेरध्यायार्थनादुःत्रऽग्रामिजाघना
रोक्तिःत्रऽघंपापंविष्णवेयमिनिग्रहःविष्णुपार्षदियमदूतानांनिग्रहकरणंायमे
नसंचनंतषांदकेणाराधनंहरःस्यष्टंनारदान्मुत्रनारोऽस्यात्रस्यदक्ष्यादोङ्ग १८

दुरिलोचन
टका

त्रादृहस्पाचूरुत्पत्तिःसंपदादिचारंघ्रिपानस्यादवचुरोधस्तोनस्यविश्वरूपस्यादवपौ
रोहित्यंमुदचंविष्णुवर्मणोनारायणकवयेगुदचमिंद्रंत्रतिइतिरोषातघधाद्दृ
त्रत्रयांतस्यविश्वरूपस्यवधाघदर्थंतस्माद्दृत्रंजयंइंद्रस्यत्रत्रवासवसंगरःवास
वत्रइंद्रःदृत्रत्रशक्तिज्ञानशौर्यंत्रत्रस्यमरणंरणेवृत्रंहत्वात्रतीकारःस्पष्टानियित्रकेतो
सुनाछुयशुयोविविंधात्रोकायित्रकेतोरितित्रिषुबोधोंगिरोनारदाद्यांविद्याजात
श्यनारदात्यकारडीवोक्तिसंकर्षणदरनियंगोरीशापाच्चदृत्रचंस्पृंगर्जे
र्जस्तिताग्नेत्यर्थःत्रतंदितिदृतंत्रंपुत्रंपुत्रहिंनात्रत्यध्यायमिमंकयःइतिषष्ठ
स्कंधः।।एवंषष्ठेपुष्टिमुक्तासप्तमऊतिरुच्यतेइत्याहासप्तमेपंयदराजरध्यायेदू

निवसनं ननु किमवनं स्नानं यः ऊतिरा श्रयन्नित्याहुः ऊतिः प्राक्कर्मजा कर्तृभोक्तृभो
स्पादिकसनाऽऽतयः कर्मवासना इत्युक्तं चानर्थदेयमत्रेत्यर्थः नच स्यात् किंस्वरूपं किं
सकारणमिति नत्राहुः सा प्रकाशतिहासेनदरूपाध्यायेनदर्शिता स्वरूपतः कार
णतः पंयाध्यायेनकर्मणा स्रावासनादराध्यायायस्मिन्निति हासेसतथा प्रकाश
तिहासेनतः स्वास्वरूपमुक्तोकारणंद्वयंउक्तमविद्योतिप्रकाशस्यविष्णोपणे
नोक्तंअतोत्रप्रकरणेद्वयंउक्तमविद्योतिप्रकाशस्यपरोरागोद्वेषपितृपितृ
व्ययोविष्णौतयोरविषयप्रकाशस्यविष्णौपरोनुरागः तत्पितृपितृव्ययोश्चहिएकस्मि
न्हरिएकस्तयोस्वस्मिनपरोद्वेषः इत्येवंरूपावासनात्यर्थः तयोःपितृपितृव्ययो

इरिजी लाटी०

२०

रागद्वेषयोर्वक्तव्यत्रद्वेषुरस्तरक्तौप्रोपकंकर्मत्येत्याहुः कर्मणो स्तरजावदानान
ननुनक्तमेवऊनोज्ञातंतत्राहुः द्रष्टुमीशांविदुंब्रह्मेशानधैर्ऊंठकब्रह्मन्मिथेः कलहु
स्थएकोद्रष्टुंप्रवृत्तःअपरउदरानंविदुंब्रह्मवृत्रावित्यतोद्वेतोः ननुवेर्ऊंठप्रकाशस्यद्वं
त्वयोश्चाज्ञावात्कःकलहप्रसंगस्तनाहुयद्युः सनोहिप्रकाशइतरोविज्ञयोज्ञयःयःप्र
काशःसहिप्राकृयद्युसनश्रसानायद्युणिमित्यकंचविवक्षयायद्युः सनइत्युक्तंएकमेव
ह्यद्वितीयंतत्पश्याऽद्यवीर्ऽमयाविनरोदित्योज्ञयविज्ञयाक्षास्ताइतिकलहप्रसंगःन
यत्रप्रकाशस्ययद्युः सनचेत्रजक्षितमूलघंराक्षंज्ञयविज्ञयनिदर्शनंनतस्माथनुमाऊं
राक्यंचानायथायद्युसनानतोस्तानान्यांविनाविवंस्वयमपिनानेवकर्मणप

स्यहः कबद्ध स्वकृतस्य कर्मण फलं न भुंजीतः कुत्र नरेंद्र सद्रुदयो वासनानिरूपमिदं
सर्वात्मोस्यद्रुदपक्षीवीनएनादव विवृत माया यैः पुरुषोत्तम स्तुतौ ज्ञयस्य विजयस्य
यस्य पुनिरङ्कुंठ विकुंठनः यहः सनरुषेनियन्ता द्युवितं नादो वारि किमुनौय पुरुषोत्तम
स्तुतोचयियं मुद्ध सचात्मके नयन्मुदरमंनरंङ्कुनश्रादिरा ज्ञायतइतिश्रनो
नुयिनस्यानरस्यकरणान्तोः स्वस्यानस्यनिजरूणंनयमनुद्भुतमिजावंननस्य
श्राकनिःकामसकामाभ्यांचेक्रियांवासनाधयोयाश्रद्रुदस्यलगवत्पाज्ञाव्यादाहे
ड्के वासनाभ्याश्राचीनयानिःकामयान्नस्यानिःकामर्चंग्रेमानिरायचानातयोराब
ल्यादासुरीवासनाश्राचीनसकामयान्नस्यासकामर्चंजगवसाक्षात्कारेनधास्व

चायाश्रतो मुनिशापेनतज्जोगप्रतिबंधन स्वाधिकारस्थितयोरपिश्रावयोरज्ञवः कुमि
तिईश्वरेणनिषिद्ध इतिउभयत्राश्रुद्धिन्नावेरांकुरोपतिनावपिजन्मांतरपिनामे
वासनामवरुंधानस्याश्रारब्धकर्म्मणांजोगेनःक्षयोनूयेन वासनाद्वयस्यफ
लमेकमेवन्याड्द्वयोरप्येकफलनाकर्मणांजोगतःक्षयात् एकफलनाश्रीजगव
संनिधानजरूणानस्मादिच्छदिक्षानद्धिधानवासनायामविद्यानादिज्ञापिनदनु
ज्ञानिरित्युक्तासूनीचरूपं एवंस्कंधस्थंविविश्यक्रमान्यादेरधक्षयाथनिडुक्रमारे
धर्म्मस्थयोशाक्षेधःस्कोऽयविजयौडिरण्यकशिपोःसुयःसुयःशोकाःश्रनोवरजाश्च
श्रह्लादस्यपंजवःपित्रापरीहणंनस्याबालांनांतनरीहणांतक्षुत्रांश्रह्लादःशिशुः

नारदाक्रानुवादश्चाहिरण्यकशिपोर्वधःप्रह्लादनृसिंहजाइलास्तुतिःननोऽस्यशिव
वधश्चःततोनृसिंहान्तर्धानस्यशुद्धाविच्छेदइतिप्राकृतिकाप्रह्लादस्यशिवनत्
यथात्रिपुरवधइत्तचेनदुरितात्शिवस्ययशोदत्तंएवमस्यापीत्यर्थःतनत्रिपुरवधस्या
नंप्रह्लादयशोनिदर्शनार्थमितिभावःएवमेवेतनत्रह्यथानदाख्यानमत्रयत्कंस्यान्
मएषभगवान्राजन्व्यतनोदितनद्वारापुराकृत्स्न्यंयशोदत्तेमित्यर्थःनानंतमायिनो
इत्युक्तवान्सएषइतिपूर्वेणप्रह्लादस्ययशोदत्तमित्यर्थःसामान्येनसदायारःस्यष्टं
तथात्रिष्वाश्रमेषुयात्रिषुयात्रिषुक्रमेणयारिगृहस्थवनस्थानांतथाशप्तात्मदाया
रंत्रिप्राकृतकधर्मंत्रिष्वपरिक्रांतकायतनयंमोक्षधर्मगृहाश्रमस्थनामि
त्यर्थः ॥ ११

॥ द्वाध्यायेचायंनुवाचारोपितोत्रमनामसाख्यानियचारिअथत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

श्राद्धादीनिमुक्तकर्णमोक्षपूर्णगृहस्थादीनांआदिशब्दात्कामक्रोधउपादयःयावद्धर्म
यमंत्रयःयावंतोऽध्मयास्तावंतोंऽशयःइतिसप्तमस्कंधःछ॥एवंसप्तमार्थकोऽष्टमार्थ
माहुःमन्वंतरार्थमध्मयास्त्रयोविंशतिरष्टमाध्यष्टंमन्वंतरसंख्यामाहुःमन्वंतराणि
मन्वंतरावतारेषुयत्तदृष्टाध्यष्टं॥यद्दृष्टाचमेवाक्यंचायद्योन्त्रिषुनागेंद्रमोक्ष
णंएतुयत्तुषुमध्येयत्तुर्थमन्वंतरज्ञातंगजेंद्रमोक्षणंत्रिष्वध्मयेषुक्रमेणदेवंयमोपस्म
मेऽध्मायरेवतयाकुरवेदेत्रषष्टस्थंसप्तस्वमृतमंथनंत्रनयोमध्येषष्ठेयाकुषाख्ये
ज्ञातंत्रमृतमंथनंसप्तस्तंत्रयोदशेत्रयोदशेऽध्मयेवेवस्वतमावएपेःदक्ष्य
धर्मऽदितेवेंद्रत्रवपदानांसावर्ण्यनामष्टौनवस्तुसप्तमेबलिबंधनंसप्तमेवेवस्वना

रवेर्ज्ञानंवाजिबंधने वसुक्तोऽयोविरोमस्यकथाषष्ठसप्तमसंधिगाथाकुषावेवस्वन
संधेमस्यकथान्नयोविंशोऽगस्त्यमानेत्रयोविंशतिरध्यायाःयत्तुदृग्मंत्रांतराण्यिस्पु
नन्तुपुरुषसहेयमुपादेयंवरोस्त्राणांविषयःनयमन्वंतरानिधनंहाहुमुपादाद्
वाराक्षोऽत्रआहुःमन्वंतरंसनांधर्म्मोमनुरित्यस्पुकारपतायनूयस्यात्मनुरि
सोःप्रकारानंतःसद्भोमिन्वंतरराष्ट्रोदृढइत्यर्थःअवयपार्थगनिश्चकेणादिवत्
अकारानंहृषिसहितेमुनिजिःस्वेस्वेऽधिकारतपःपूनेयेनसिजगवत्प्रसादादेव
धर्म्मनचस्मरणंनतस्यदायोरणांततोऽन्येषांकथनंइतिक्रमेणक्रियतइत्याहाव
पद्यात्मानमीशानसंपद्यर्थेषुयापयित्वाउजयत्रप्रतिज्ञानंनिवर्हिदितिसन्निधा

हरिवंश

२३

अर्थिसुयेतियकारादीश्वारयत्तुजयत्रसंपदविपदियत्रैविधामोन्मूलयनिमू
लोगजेंद्रमोक्षणेनोविमंथनेनाजिबंधानासंघातकःसधर्म्मःएकस्यसृजनंयथाविं
पद्यात्मानमीशानेऽर्षयित्वायथार्पितागजेंद्रेणासंपद्यर्थिसुश्वारयंयथाक्षीरोदे
नाउजयत्रप्रतिज्ञानंयथोनिवर्हिरितायथाऋतंचजिनानन्तऋषोविन्तिनचनःत्रि
विधंधर्म्मंतिचनमस्योऽनानानिअनेएवोपदिष्टवान्मदवानननाःकथाःनिन
ागगजेंद्रमोक्षणादयश्चाकथाऋषिणेहोक्तानचनिश्चयंविनायइत्येवमर्थः
एवंस्कंधार्थोतिरूप्पअध्यायार्थनाडायाडुधा॥अथऊजस्यात्राहेनक्षःहरमो
क्षःप्रागजन्मइंद्रद्युम्नचेंइतित्रिकोगजेगजविषयोमंदरासःग्रासःक्षेपणंसंघ

इरिरोषः विषग्रासदुर्ग्रोतिरोषः डारः स्त्रीचंमोहिनीचांस्वारसुधास्वारजा
नावेकवयनांरांजौसुरइतिसुराणांसुधमाप्तिरित्यर्थः रणःसुराणामितिरोषः
स्वारजयःस्पृंरांजोःस्त्रीक्वास्त्रियाईक्षादर्शनजगवद्भ्रमस्त्रीदृग्लोकनमित्यर्थः
इच्छंसन्नकोसंवलेऽयस्पृंस्त्रतोदित्यनियमोव्रतंस्त्रीत्युक्तेस्तानुपुस्तंड
रङ्नम्स्पृंअर्थिनावलेःहाररित्येववलेर्दिसादानुमिलाइरवृद्धिश्चस्पृं।
निग्रहानुग्रहोवलेःनिग्रहोबद्धचानाग्रहनुग्रहःसांनिध्यमुपगमानाग्रक्षादा
स्तुकयश्चयराष्ट्रानाक्रतुसमाप्तिःएवमध्ययनवकोजलौस्पृंग्रथमपंषमंत्रयो
दशात्रयोविंशतीनामर्थःग्रदावेवोक्तइत्यष्टमस्कंधः॥ ८॥ एवमष्टमार्थमुक्त्वा

यजुर्वि

ग्रथनवस्कंधार्थमाहुनवमेतुयजुर्विंशत्यध्यायीरानुकीर्त्तनंईशारानेरध्य
यानांसमाहारश्चतुर्विंशत्यध्यायीकिनदीरानुकीर्त्तनमित्याहुईशारानूपनय
स्त्रत्रारामकृष्णादयःस्वयंईनारनारियोगेनतत्कृत्येरानुकीर्त्तनंईशाराजनःनत्वा
पिरामकृष्णादयःस्वयमीराः।ग्रन्येहतन्नियोगादीराःनेषामीरानुवर्त्तिकया
ईशानुकथेत्यर्थःनानवाहुइतिग्रथमेऽध्यायेनात्मयेतिनिरूपनइत्यर्थःपृषध्र
रायनिःग्रंबरीषोऽजविप्रयोःग्रजोविप्रयोःग्रजोविष्णुंविप्रोहुवसिःविषायस
त्नमी।ग्रंबरीषस्यविष्णुभक्तिश्चतुर्थेविप्रभक्तिःपंचमइत्यर्थभांधनायहरिश्चं
द्रःसगरोऽथभगीरथःरामोराष्ट्रंराजाजोराष्ट्रंरोरामस्यदरामाराष्ट्रं

लाजस्चेकादशो रामपृंदरः ऊरा२ अथमिथिलेश्वरः १) जनक इत्यर्थः ऐलः।।४
पुरूरवाइत्यर्थः रामोऽर्जुन कृत्रवधयोरामोन्नामदन्यः।अर्जुन कार्त्तवीर्यःकृत्र
मिनिज्ञानिनि देशात्क्षत्रिय मात्रंअर्जुन वधश्चतयोर्वधःप्रत्येकं द्वांनिश्चुनचा
नूत्रअर्जुनवधेरामेणपंचदरामःक्षत्रियवधेषोडशोकृत्र दृष्टुगा१)ययाति
र्नुकिमुन्नयोश्चायथातर्हुकिरष्टादंशोमुकिरकोनविंशा।पुरुस्त्रिपुरोर्वंशः
वंशवाचिनोरत्रदोषाराम्।एवंयदुद्रुह्योःपुरुयदुत्रिपुद्रुह्योश्चेत्यत्रआहुदोष्टं
निरंतिसोम्माणांग्रधन्मातृष्णिक्ष्णयोःशोष्टंतिरंतिदवःसोम्मः
शांतनवःएतपुरोर्वंशोग्रधन चान्त्रिपुवंशादित्रकाःवृष्णेःकृष्णस्यग्रधं

न्मातृयदुवंशोद्रुह्योःदृष्णिकृष्णयोर्द्रुह्योःउक्तावित्यर्थःनतःयदुर्विशातिरित्येतो।रा
मानौध्रुवेनायकाःसच्चपनेकेषुवदुधन्येनव्यप रामवंशीनियदुर्विशति
रित्युक्तोग्रहसन्यायेषांचरित्रकथनात्केषांचदुगुणेकर्षात्तानन्येवंयेनविंशति
रेवस्युतत्रकसंख्याइत्यतत्रआहुरामोययात्यंबरीषोयचारोऽपौहिकभ्रमिः
रामश्चरामश्चग्रधौदाशरथिग्रभदंशौोययातिश्चग्रंबरीषश्चतोयद्यपियं
चारःतथापपूर्वेइयाःहियस्माकर्मनिश्चरत्रैविन्नाकर्मनिदाद्विकहचेद
नहियएवयेत्रःपंकासएवजोक्तापावविशेषाग्रा न्यचात्।एवंतमादिष्वपि
तत्रकविशिष्टचात्रग्रन्यचामवदन्तिनंतेषांयप्रत्येकंद्वेद्वेकर्मणीग्रतश्च

उत्तमश्चंयुर्क्रमिनिषुम्नक्रयउर्विरातिरितित्रयोदशोकादशाज्रिक्रमात्रार्कमो
मजाःत्रयोदशाजिःसूर्यवंशराजानःएकादशाजिःसोमवंशाःसोमवंशाश्चोत्तरा
श्यानंदशमबीजार्थीइतिश्रीनवमस्कंधः॥छ॥एवंनवमार्थमुक्त्वाक्रमप्राप्तंदश
मार्थमाहुःनिरोधेदशमस्कंधोनवत्यध्यायईरितःनवतिरध्यायायास्मिन्नसनथा
निरोधलक्षणमाहुःनिरोधेनामसृष्टानांसंहारःस्वंनडेदानाहुःप्रयउविधेःनत्य
नैमित्तिकःनिमित्तंप्रलयनिशानडैतुकचात्यंतिकःप्रलयःआद्युर्जोतिषिपराधविसा
नेयआत्यंतिकःतत्रहिमहदादिसूक्ष्मप्रकृतयःप्रधानजीवंतिनित्यःप्रतिकल्पंयस्तुकृणो
कालेनपश्यमानेष्वनुसूतिष्वव्ययःसनित्यःप्रत्यभिज्ञाहेतोर्योयंदीपज्वालेतिवदनिशावः

यथनित्यदासर्वेषांब्रह्मादीनांपरंतपःउच्यतेःप्रलयावव्यक्तज्ञाःसंप्रचक्षते
इत्यंशोक्तेःअतएवोक्तंयोवानित्यःश्रुतिरात्यंतिकःयस्तुप्रलयोजीवचोपाधीनां
महदादीनांसाकाराद्यंतभेदःसश्रुत्याख्यआत्यंतिकःततःपरंसंसारजालवान्
नन्वेवंकिमेतत्स्याद्विधंस्वविकल्पितंनेत्याहुःइतिस्मृतिःऋषिरित्यर्थःस्मरणायःनित्यो
नैमित्तिकश्चेत्यनयाश्रुत्यैकोलयआत्यंतिकश्चकथितःकालस्यगतिरीदृशीनैमित्ति
कस्यनेदंनरमाहनैमित्तिकोनिरोधेन्योधर्म्मज्ञानिनिमित्तकःक्षमिजारावनारख्यो
यदर्थजन्मसापातःअन्योपिक्षमिजारावनारख्योनैमित्तिकोलयःनत्रहिधर्म्मज्ञो
निर्निमित्तंयदर्थंयत्तल्लीपातजन्मतदुक्तं॥यदारहिधर्म्मख्योज्ञानिनंवानजारत

अप्युच्छानमधम्मस्यात्मानंसङ्काम्यइं।आवरपंवेतरुष्टव्यं।अन्यथापंयमलयत्वी
कारप्रसंगात्।नयाद्वयोरप्यनवयवःनन्निमित्तानावात्नाव्यंतयोःकदाचित्कचात्
आत्यंतिकचोच्यानयायंनास्त्येवपुराणेप्युशनराःश्रुतेचात्कःपुनरप्युदशमो
थइतिनत्राहुसएषदशमश्लोकासचूनारावतारव्यःशुक्लिरकोदशोनतःस्यंपंत्रये
ऽन्येदशोत्रयःआकृतिकनिकनित्यनोमित्तिकाःदशास्यवतुर्थाधायेनतुतत्राश्रये
त्रिधेयत्रिंशयोक्तानत्राहुश्रुंनिरूपयिंतुमाश्रयंश्रुंनिरुमानज्यःपृथग्भूतंका
नकलीयाअसंसृष्टंइत्यर्थोनस्माद्आश्रयोगादिषानत्रोक्तंयुक्तानवाश्रयंश्रुंवंक्तंच
नारुनिरोधेपितत्रोच्यतामितिवाश्लोकाद्दाश्रयस्यैवहारिरेकश्चिननारारंकाया

स्तेंहुदयात्नमाकुरात्यंतिकमंगलं।स्वंमित्यात्यंतिकश्रुतश्लोकोऽप्यमुक्तवत्साधना
निर्देशेनाधमन्यायावात्साधनंयकर्म्मज्ञानेइतिवक्ष्यतिएकादशोनन्वेवतरों
नारणोपिश्रेनारनिरोधस्यश्रुकंरचात्नादेवदशमेविधेयमितिकश्लोकाचेवकिंकथ्य
तेइत्याहुःनस्यावतारकर्तारिहारस्तेंपुमहत्तमःश्लोकश्लोकावतारस्यात्मश्चरितंद
शमेमतंमहत्तमःतत्रावतारामहांतःश्रयमेवातिशयेनमहान्नतत्तस्य
महत्तमचात्रयरितंदशमेविश्रुतंहृतंमहत्तमचंहश्रुश्रवेशाक्रिचा
नूंश्लोकश्रुनगवान्स्वयमित्युक्तचोच्याश्रयमथःयेनकनापवनारेणभू
तारुनिधेयेश्लोकश्लोकस्यप्रधानचात्रधारेवोक्तःनयास्यनिरोधस्यश्रुनी

यादिश्चपिसद्भावान्नत्रापिधेयसंकरःप्रसंगतसद्भावेनसंकरेसर्वस्यसर्वत्रयं
नवादतिप्रसंगआपद्येत॥ एवंस्कंधार्थसमाधायप्रकाशकरणान्याङ्गोऊलेमथु
रायांतनद्वारकायांऊनंत्रिधातत्रश्रीऊषभरितंगोऊलादिभेदेनत्रिधाऊन
त्रतोऽत्रेषकरणत्रयमित्यर्थः तिस्रश्चधायान्विसंज्ञतिऊभात्यश्चश्चचारिंश
तोऊनंसप्तभिस्तत्परिःऊमात्।तत्परिःऊनयेचारिंसंख्यैःगोऊलऊनतेपंयावंत
रत्रकरऊम्न्याङ्गाकृष्यवाल्यपोगंडाकेशोरप्रौढभेदतःऽपंयधागोऊलऊनंतत्यक्
त्वस्कंधार्थाकृंप्रकटनार्थंस्याद्योवृयोभेदानत्रकृष्णंतुश्रीपंयवर्षाद्यावंत्या
न्योगंडंनववर्षतःआषोडशाच्चकेशोरंयौवनंयततःपरंइतिस्मृताचुक्रंयद्यपिएका

हरि
लालजा

२८

दशासमास्तंतगृहार्थिःसबलोवसदितितृतीयस्कंधेश्रागोऊलेनेतावंतिवर्षाणि
स्थितःतथापितदवस्थायोग्यकार्यस्यप्रऊनचादवमुद्धातोयद्वाएकादशसमागृह
र्थिःततःप्रकटार्थिरितिव्याख्येयंवयोऽन्यथानुपपत्तेरवत्रमाणोऽस्मिंश्चपद्येक
पनयनंद्वाविंशोवर्षेऊयंनयान्यथाकज्यानत्रमाणमास्तांतथ्यंयविधस्यगोऊ
लऊनस्यइदुकंसवधइतिसंज्ञान्वियातनदुपयोगश्चोद्यतुश्चचारिंशाद्
मेऽध्यथाःकंसवधंकृत्विरन्यत्रलाघवेनछंदोऽनुरोधेनव्यद्वारःप्रीतोऽग्रे
बालादिनेदेयदुक्तेएवंविद्वारैःकोमारैःकोमारंऊहदुर्वातंतश्चपोगंडवय
श्रीतोऽग्रेकिशोरैरूपमलक्ष्यतोऽग्रगुरुलीलासंज्ञितावाजेनेरित्यामूलश्लोका

मूलंत्रगच्छजीजेतिजीलायाःश्रोढतंजगवत्प्रोढतांतरीयकंग्राकद्यादिष्वपंयस्त
कंगादध्नायाःन्विनजितियड्जिदिराजिःराकेःसस्त्रजिर्नवजिःक्रमात्तय
डजिःग्राकद्यंतस्यद्विनीयाध्नायेनिवृत्तचेतिकिंमयाडुतयामूढजातःखल्वेत
वांनकृतइतियोगानि त्यकंग्रादीन्प्रतिग्रकटचस्यायडुर्थेदर्शितचानाय
डजिरित्युक्तंशाकेरिंद्रसंख्येश्चडुदराजिरित्यर्थः एवंग्रकरणार्थमुक्तागोक
लकृतक्रमान्यादेरध्नंयार्थनाडुकंसःजीजाविनःकृष्णानूजविष्णतःग्रस्याश्चा
मपृमोगजोडुतायोवडुसेऽधाडुत्युक्तवयनानाजाविचंदेवक्यांतस्यमंजवःजात
स्यगोकलग्राघ्रिःस्यप्तंनिशेकाचंसजोःमुनःनिद्रयाऊकचातकाक्यात्जावकंग्राक

द्यमुच्चावाल्यमाडुग्रजेजन्मोसवस्तषस्यातिनाथोद्भूतनावधःनलक्ष्माज्जांकृष्णःग्रथोसवा
नंतरंग्रनस्तृणावर्तजंगःग्रनःराकटंतस्यनामनिसपजंनामनिनामकरणंदामोद
रचनरनंयमजानुनजंजनंवधश्चवत्सवकयोःस्यप्तानितथाघासुरजोगिनःतथाराक्षु
घमःजोगीसर्पःवत्सयोरत्रप्तमोडुवत्सांश्चोरयतीतिवत्सोरःसयासौग्रज्ञानस्यमोहः
ग्रजणास्तवनंडुरःस्यप्तंपोगंडुमाडुरामेणधेनुकवधःरामेणेतिकरणेतृतीयानक
तरिइडुस्कंधेजगवनएवकथनायचेनकडुचानूरामाद्यराधेनुकवधेडुरिणाकृतइत्यर्थः
अतएवोत्तरवाक्येग्रयंग्रडुणएवस्पमाणेप्युग्रघेग्राजुनजोमपुनडुकोयास्यंत्पदत्रा
नमनंबलजीमपार्थग्राजुकयेनडुरिणनिजयंतदीयमितिकालियस्यचयंदमःस्पंग्रज

स्यरङ्गणं दावात् दावो वनवह्निः आलंबो हरिणो वधः अलंब संबंधी इति नारमेणं दा
वात् गोत्राणां मेघो काकुषीकवनं आवृङ्गारङ्गाश्रयो आवृङ्गारश्चात एवङ्गुतयो
श्रयौ सो नो गोप्यानां दो वेणुरवात् रवः शब्दः गोपीनर्मविकार्यनि नर्मपरिहास
श्चविकार्यनिक्रिय माणेसनि यज्ञपत्नी प्रसादश्चायज्ञनो याज्ञिकाः नंगइंद्रमखस्य
यगोवर्धनस्योद्धरणं स्यष्टेऽनुक्तोऽपिनाग्निर्भगवतः कईचंद्रेयं गोपानां देवतामनि
कृष्णेदबोऽमिनिबुद्धिः कृष्णाविषेको गोदेवेः गावश्चद्वाश्चवरुणान्नंदमोक्षणं
स्यङ्गाकेशोरमहसिनो गोनिरिगोपीनिः संयोगः सुरतंविरजंजोलसद्घनेलसन्
रासोजमानंवनंगोपीविरहगीतानिस्यङ्गानाग्निः संज्ञल्पनंकरः संज्ञल्पनंसुरवगोप्ये ३०

खरी

खर

रासक्रीडायजनिताजनिताराध्याहरगोपीनिरित्येवायेकः रांखरश्चेकः मोक्षोविद्याध्य
यकृयोः विद्याध्येविद्याधरः खुदंशनिः मूलविलुंजादिचाकांयकृः रांषष्ठः प्रकृत्य
गोपिकागीतंस्यङ्गाऔढमाहुहतिरिक्तेयकंसजाः जन्मंतंगुणवृतंग्रथमानं
ग्रथनंकिरिव्योमवधस्थेवाकेरीयव्योमश्चतयोर्धः यकारान्नारहोक्तिश्चात्रक्रू
रायानंव्रजंप्रतिस्यङ्गामथुरांकृष्णयानंयायकारात्गोपीनांविरहदुःखंयाक्रूरस्या
नुपमंत्रेत्यादिजत्रराध्यायबीजंत्रक्रूरेणाक्रूरेखुतिःकृष्णस्यमथुराजोकःस्यङ्गा
ङ्गवलयापीडवधस्तत्रसंगात्कंसमल्लरणोद्यमः कंसेनमल्लरणस्याकृष्णेनमल्ल
हननंहतेकंसेखुरोसवःस्यङ्गायज्ञश्चचारिरादिमेऽध्यायाःकंसवधेक्रियिःपंसवि

धस्यापि गोकुलस्थकंसवधसंज्ञेति। अथ कंसं प्रति मथुरागतेऽक्रूरे मात्रादेरध्यायार्थो नाम कृष्णस्य विदेशोपादानं उद्धवस्य व्रजागमः स्पष्टं। आश्वासनं गोपीनां ऊद्धवेनेति विपरिणामनीयं। कंसाक्रूरं प्रियं हरेः कंसायाक्रूरश्च तयोः प्रियं नयो गेहागमाद्धरेः संबंधिसंगो क्रूरस्य कुरुपिंडारासंधपराजयः स्पष्टं। वनस्य वधः स्पष्टं। अथ द्वारकागतेऽक्रूरे मात्रादेरध्यायार्थो नाम कृष्णनिवासाय कुशस्थलीकरणं हरेः स्पष्टं। रुक्मिणश्च पराजूतिः परावरः यकारादन्येषां राज्ञां त्रयुज्ञालेवरुद्धयः स्पष्टं। स्यमंतकस्याहरणो आहरणो आनयं रुक्मासकाराद्यसत्यभामासमुद्वहः समुद्वहो विवाहः सर्वत्र वाध्यायो

नस्तो पिउग्रसेनाध्यायार्थमिति। कालिंद्यादिविवाहश्च कालिंदीयमुनाद्यादिरा
ष्ट्रान्मित्रविंदानग्नजिन्नाग्नजित्यौ मंदुचारुमाकृतिः द्रुमः पारिजातः आकृ
तिरानयनं रुक्मिणनमंरहस्यिस्पष्टं। रुक्मं नोनघ्नु रुद्धदेत्र्यं नोवधः नघ्नुरनिरुधस्यो
द्वहे विवाहो माणेनबंधनं नघ्नुबाणस्यहरिणाजयः। इगस्यसरटचांतो सरट
चंद्रकलासचं। द्रुविनाय मुनाजिदः चिदः आकर्षणं। कारीसपौंड्रकवधः। हरिणा
द्दतिद्वियं नघ्नुद्विनेति। उत्तरत्रराममयहणारोरामणद्विविदक्षयः पराजवः क्रूरणं
यस्यघ्नं। हरिगाधुस्यमद्रुतं। जरासंधवधे मंत्रो युधिधिरमखागमः। जरासंधवधव
धेचीमाद्दिग्जयायाद्यनादिनिःशिशुपालवधेयज्ञे। हरिरिद्धे वा द्रुयोधनपराजवः

रा च स्य युधं य दु नि॰ रा च स्य ह रि णा व धः । दं त व क्र स्य स्त वां तः सा रा दं त व क्र सू त
र्या व धः ए क स्मि न ध्या य इ त्य र्थः । व च जां त स्य सा रि णा व च द नो दै त्य ने दः सा रा रा मः श्री
दा म च रि ते सं ज्ञ ल्पः श्री दा म मि ति ता म सू ले त्र त्र यु क्त म पि श्री दा म र क न क्रो ध रू पा ना नें
इ वि न व इ ति प द्म पु रा णे स दु त्त र ग णो दृ ष्टे इ ध यु क्तं श्री दा म्न म पि द द्यु ता स्य पृ ष्ठ कृ त्सं
गः ज रु क्षे त्रो ल्ल कृ दो य दु ऊ नं दा द य ल्प्ले वा इ ति व स नं ल ज्जा द्रौ प दी न य्ये रु कि
ण्या दि भिः स च वि वा इ रि ति क थ नं । व सु दे व स्य य ज्ञा श्वो य का रा न्नं दा द्य स्ला प नं
या मृ त पु त्र प्र दा नं । य मृ त पु त्र प्र दा नं मृ त पु त्रा : दे व क्या : प्र द र्श नं मि ति णी ऊ नं
श्व न दे व स्य मा नि थ्यं च क ल्प्ल म क स्य मा नि थ्यं त्र ऊ न स्व ज्ञा ह रणं या वे

द स्व ति नि रू प णं स्प ष्टं । दे व त्र यं नि गा श्च सा चि क चा दि मु नी : । वि ज मु त्रा ह नि स्फो ल्ल
ल्ल की र्त्यु प सं हा र : स्प ष्टे । इ ती दं हा र का ल्ल नं ऊ न य चा रि त्रो ल्ल म ध्या यै : पा द व ल्लि नं
स्प ष्टे । इ ति द शा म स्क ं ध : ॥ ॥ श्री : ए वं द शा भा थ मु क्ता ए का द शा र्थ मा ह मु क्ति रि का
द शा स्क ं धे ध्या ये क त्रिं शा तो दि ता न्य ध्या या ना मे क त्रिं शा त्रा ध्या क त्रि शा च त या मु
क्ति ल क्ष णं उ क्त क्रि या न्ति क इ त्य त्रो क्त मि ति ने हो क्तं । अ त्र प्र क र णे वि भा ग मा ह ज्ञा न
त्र क र्म ज्ञा न नि ष्पा ने या न्त्य क र णं द्वयं मु क्ते हि क र्म ज्ञा न हि सा ध ने । त्र गां त : क र ण ष्ठ
वि हा रा क र्म णा म नु प का र च ं का रा य पा क्षि : क र्म ज्ञा नं उ प र मा गा ति रि त्यु क्त चा ज्ञा
न स्य उ सा क्षा त् । ज्ञा ना दे व उ के व ल्यं प्रा प्या ते य न मु च्या ते इ त्यु क्तं । त त्र क र्म नि ष्पा र्थ त्र क

रणाविवेकुमाहुपंयाध्यात्मतयोरार्षंग्रथमाध्यायार्थमाहुनाद्येयुगपक्रयः
विष्णुउद्देयदुक्तेविग्रहापाद्विरक्तयेसचन्येषांवैराग्यार्थंकोनामसहाबलानां
भगवत्प्राप्तिनामपियदुनोक्तंशापमात्रादेवकृष्णेनकृष्णमायरूपंसंहृतोनवि
स्तुनवैरज्येनशापेनकलेरुयुगपत्व्याप्तचानक्रयायागपद्यंहृतंक्रयस्तुत्रिरात्रेएवं
ग्रथमार्थमुक्तारोधाध्यायचतुष्टयार्थंगृहीतिद्वौयतुष्टयमेकोद्वौग्रश्नारोषेषुयो
त्तराःद्वौसोत्तरौग्रश्नौद्वितीयचचारस्तनीयएकश्चतुर्थेमिथोपंचमश्चोषेषुयतुष्टु
नवःग्रश्नाःउत्तराणियनवस्युःनात्रेवाहाङ्गंभागवतानधर्मनिष्ठोमायांनदत्तयं
ग्रथकर्मविताराजिमजकाद्विंयुगस्थितिंनवग्रश्नान्निमिश्रकेनाभनायखुन

हरिजी लाला

वर्षजोःग्रत्रज्ञाङ्गमितिनवस्विद्वितीयांनैसंबध्यतेनिमिश्चकेइत्यनेनसङ्गत्यः
भागवतानपुंसःपुरुषाननदत्तयंतस्यमायायाश्चत्ययंनाराङ्गंग्रवतारमजं
ग्रजकाद्विंग्रलक्षःकिंफलंग्राप्नोतियुगस्थितिंयुगधर्मःग्राचारश्चयुःसोत्तरांश्च
ऊःग्रार्षज्ञाःकृतज्ञग्रपुत्राःस्यपृमन्वन्तरग्रथक्रमात्पादेस्वङ्गत्तराएवङ्गासर्वकं
र्मार्पणंविविष्णोभागवतोधर्मःरागद्वेषविवर्जितोभागवतःपुमानमिथ्यार्थदर्शना
सक्तिःवृनस्यार्थस्यदर्शनंग्रासक्तिर्यायासामायेत्यर्थविपर्ययविमर्शनंदर्शयन्ग्राम
सनग्रात्माङ्गसन्निधिविपर्यस्तस्यविमर्शनंयुक्त्यास्थिरीकरणंसमायायाग्रन्यथः
सर्वत्रानुभवंशुद्धंसर्वत्रज्ञायदाघवस्थासुग्रनुस्यूतंशुद्धंकेवलंचाद्यस्पृंग्रपदे

दनंत्राच्युतार्चनंवेदश्चतंत्रंपंचरात्रंतन्मार्गेणाच्युतस्यार्चनंकर्मंदुरुषादिपुजा
लाश्रवनारालिकाबयत्रपरत्रमश्रनकस्यफलोध्यनंयागयनंस्तोत्रंक्रमात
कृतादिषुयद्ध्यियुगस्थितिउत्तरायणंनवांद्रिनिःस्पृहंनतुकिमित्येतेनविव
त्रश्नःकिमीच्चयामीषामध्यायद्यद्भृयानेवाग्निधनमितित्रभूमिकायत्रभृने
दनपरिदुरानिधर्म्मेजागवतस्यासःपुंसिजागवतेःमहाजितमायस्यधमचमा
रोदंत्रभूमिकोत्तरायेषापुरुषस्यचधमश्रारोदुत्तरायश्रत्युत्तमाभूमिकायत्रपूर्व
भूमिकास्थबलाजितमायस्त्रसतोजागवतस्यजागतेःपुरुषैःसद्भृतःसंसारे ३५
पातितःनस्चंधमानदस्यमाङ्गस्यत्रश्नद्वयस्योपयोगइत्युक्तंस्यादुत्तमामाहाभा ३१
इतिजा
तारी०

यान्नयोधरासक्तिर्हानिकर्म्मसमुच्चयानाद्दयमधरायद्दत्तादिसमुच्चयात्मायाक्रय
समुच्चयश्चैषांफलोत्पत्तौपरस्परमोहित्यंश्रधरचंद्रक्रापेक्षयात्रस्यांहुमाया
दित्रश्नयद्दुष्टयस्योपयोगःमायाक्षयइत्यनेनमायात्रश्नःमायाहिंजयार्थंपृष्टा
नक्तिंत्रहणेनतदत्ययप्रश्नःनक्तिंहितंक्षयहेतुःइतिजागवतानधर्म्मनिरू
रुनत्यातदुच्चयानारायणपरोमायामेतुस्तरंतिदुस्तरामित्युक्तेचात्रज्ञानं
श्रनेकर्म्मैवाभध्यमभूमिकामाहश्रवतारकथातःश्रतइत्युभत्रमेःसकाशाद
धरादीनेत्यर्थःश्रस्यामष्टमनवमोपयोगःकामत्यागइत्यनेनश्रत्रकाप्रिश्रश्न
पंचमाध्यायेकाम्यकर्म्मणांहेयत्वेनानग्निधनागेईत्यागःधनयार्थनानुष्ठ

क्षेप्ये वांतर्जविं मचाप्रधन्यादीराकीर्तनइतिस्तोत्रमात्रंगृहीतंएवमध्यायय
यज्ञश्चेत्यूमिरेदातनवत्रश्नुमादेरात्राइत्याइइतिसूमिश्चतस्रःशिरध्याय
नांयज्ञतृयोनतुऋतषुनरिंकर्म्मनिष्प्राप्रकरणमित्याइवस्तदेवोयज्ञायंतयो
पारव्यानमिदंज्ञगोप्तुश्रुकवेधारकत्वांनारदस्तऽइहागतःइचमथेनानमहा
नागधर्मनिनागवतानश्रुजानाश्रितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यासेपरमि
त्युक्तचातत्रश्रेयकर्म्मनिष्प्राचमेतिनावःज्ञायंतयाज्ञयतीपुत्रानवयोगिनःश्र
ध्धायपैषकाथमुक्काज्ञाननिष्प्राप्रकस्तांवक्तुंषष्प्रार्थमाहाविष्णोरस्पर्थनादे
विःस्वनरोत्पुच्छविनयोस्वंधमनयामिन्पूर्यायषष्टेसंवादिकारणंसंवादःश्लोच

हारीजा जारी.

यतोःनस्यकारणंपष्टेऊर्यैऋषिःइतोस्वंधमेस्तोनेकत्रिरितकारःयतोदवेवि
ष्णोरस्पर्थनाऽतास्वखगेचिंवसेनिउच्चावुनऽतास्वंधमस्तोनंनयमामिनिश्र
तःस्वस्तानमधिष्ठास्तुनाचगंवतोयइच्चवस्तोकहितार्थमिहावस्तानमिऽ
नान्चोपदेराःऽतःसतयोःसंवादइहेहरित्यर्थःएतनार्थेरषेनदायंसुख
देवज्ञेयमितिगम्यतानथाहिलक्ष्मंसम्पकमानाश्रयंयानपुरुषोविदतिशु
तेःएवंकर्म्मनिष्प्राप्रकरणंथषष्टेसंवादेकारतोःचविविद्यज्ञोमानिष्प्राप्रकरणंथं
वक्तुंरोषाध्धयार्थंसंगृह्णातियउधन्त्रीनथेकंद्वौद्वावेकंयकाधिधाप्रोधिधन्त्रीं
स्यउथैकमेकंयोत्तरानप्रश्नानरोषेषुहिचांत्यौमामंतयदरानिोश्रंत्यौत्रिरोक
त्रिरोत्यकारोषेषुत्रयोविंसतिरोषेषुएतानयोत्तरानप्रश्नान्रुषिर्यइत्यन्वयःतत्र

यौकः प्रश्नस्तदुत्तरंत्येकंतस्यतुर्योक्तंभगवतायत्तुप्रथमाध्यायेप्रथमेत्रिषुधा
प्रत्ययांतप्रश्नानुत्तरान्पंचमकेएकंषष्ठेएवमुत्तरत्रनवसुसंख्याराष्टे
ष्टांतनश्चद्वाविंशतिप्रश्नोत्तराणियोऽध्यायास्तत्रयोविंशतिस्याःउत्तरभेदादिविवि
क्षितामेत्यादिश्रुत्यर्थःममाहमोक्षयिःममाहुंजयःतंदर्शयइतिममाहुंजयदर्शिनो
ऽन्योतथात्रिरोममचलयःसत्यंस्वयंज्ञानिकायहरस्वरूपकयागम्यानएकत्रिराउ
ग्रहुंजयःसउभगवतोदहुत्यागाउम्यतेएनोयज्ञानोत्पत्तेलिंगवृताचतिज्ञाननि
ष्ठांतेदशतिोऽथतानद्वाविंशतिप्रश्नाउद्धवंगत्यागउवायस्यअत्रयद्वाविंशतिःष
ष्ठ्यंतानांतेषुउत्सयोप्रश्नानूद्धविंशतिमकेइत्यनेनान्वयःवतिरपिषष्ठ्यर्थएवति
ननदंतयोःषष्ठ्यंतचहानिःसंन्यत्यागउपायस्यपुरुत्सयाउद्धवःप्रश्नंयक्रेएवमन्ये

षुपसंगासंगयोःसदेकरूपआत्मनःसंगाःसंगयोर्बंधमोक्षयोः॥(सतांसाधूनां॥)
नक्तेःअजीवस्यविषयासक्तौदृष्टेऽपिदूषणेहेतोःदोषदर्शिनिपिशुनानांविषयास
क्तौहितोःदुःखसनंदादिसंवादस्यसनंदनः॥उत्तमस्यश्रेयःसुखकर्मभ
ध्येउत्तमस्याध्यात्मनयोगस्यासिद्धानांयासिद्धयोऽणिमाद्याः१०विभूतिवत्तयथा
विभूतीनामपिसंपुरुत्सयाप्रश्नंयक्रेइतियतेरर्थः॥११वर्णाश्रमादि ष्वाश्रमा
राधृत्साधारणधर्मस्यायः॥१२ज्ञानादीनांआदिराधृतज्ञानवैराग्यएवयदि
नां॥१३यमादिवत्तवतिप्राग्वत्।आदिराधृन्नियमादीनांत्रयस्त्रिरासंख्याकानां॥१४
गुणदोषापवादस्यापुणएदोषौयेअपवादश्चेतद्वैक्यांअपवादश्चतयोखेनन्ये
वंप्रश्नद्वैविध्यंपृथक्प्रयत्नाजानान्॥१५नचसंख्याव्यवस्तितिःव्यवस्थितिर्निश्चयः

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्दृश्यादृक्षेत्रं प्रकृतिः क्षेत्रज्ञपुरुषः तयोर्यो विवेकः ॥ १७ देहयोगवियोगयो
१८ अभिमाननिवृत्तेश्चाप्ते १९ क्रियायोगश्च क्रियाकर्म २० संसृतौ अविद्यमानस्य
संसारस्याधिष्ठानः ॥ २१ नक्तेश्च परायाः ध्रुवविज्ञानात् कृष्णाच्च कृष्णायाः इत्यर्थः नक्तिभाव
स्याग्रे वक्ष्यत्वात् पौनरुक्त्यं मा भूदिति परिविशेषणं संबुद्धिसंज्ञाग्रहणं
द्वाविंशतिसंख्यस्य ध्रुवः क्रमः तात्पर्यं अथ क्रमात्पादेष्वुत्तरार्धाहार्ये
योपादेयनिर्धारः संगत्यागोपाय इत्यर्थः ॥ स्वप्नस्तु प्रबुद्धवेतायथा स्वप्नेदृ
ष्टोऽर्थेस्तुप्तानिष्टोसत्कारकोदेवमात्मनः संगासंगावित्यर्थः यथाहि स्वैरेव स्वाद्वन्नि
नः स्वप्नमध्यवर्तिनमात्मानं स्मरन्नपि तन्मध्यवर्तिनं मन्यतेयथा स्वप्नदृश्या मिथ्या
चादतन्मध्यवर्त्यपि स्वप्नदृष्टान्तन्मध्यवर्तीजनवति एवं साधितानुवृत्त्याविक्षेनय

साधकः नक्तु न विक्तु इत्येषापरमार्थनाऽमिथः कृष्णकथासक्तासंतः ॥ ये
स्वैवहरिदासतांनक्तिः ये स्वैवनक्तजि प्सादिना स्वस्वप्नानुप्रविष्टोऽसौ स्वस्वौ
अनुप्रविष्टअसावीश्वरएवजीवइत्यर्थः ॥ रजः संमिश्रसचनरजसासंमिश्रो
संचयस्यसतथातद्भावःप्रदोषदूरनिर्विषयासक्तोहेतुः संमिश्रमितिसंज्ञाहे
नरजःप्राधान्यंतेनसचौरोनदोषंपश्यतिरजः प्रावल्यात्यजंतिरस्कृत्यविषयेषु
वर्तनइत्यर्थः ॥ गुणनिचोच्चयत्यागःगुणश्चेन्नंयन्नुच्चयत्यागः हंससनंदादि
संवादचंगुणाविषयानिच्चस्यत्यागनिग्रहः ॥ नक्तिरव्यभिचारिणःश्रेयःस्व
रूपमः ॥ अरूपचिंतनंरूपैः अरूपवस्तुनःरूपैरूपायवृत्तचिंतनंध्यानयोगः

॥ध्यानेऽध्ययमानताध्येयनवस्तुनाऽनुध्यानेऽल्पत्वंसिद्धिःतथाहिश्रुतसूक्ष्म
ध्यानादणिमाप्राप्तिःमहत्त्वचध्यानान्महिमेतिदिक्॥१०तत्रतत्रोत्कटंतत्त्वंनिष्ठते
षिंद्रियादियस्त्वाधिक्यंसाविभूति॥११कर्मत्यागस्तानेःस्तानेःवक्षेश्रमादिधर्मः॥१२
हेयेहेयोपादेयेज्ञानादिष्वयमादिषुयोजयत्रहेयेहेयोपादेयेतथाहिज्ञानादिष्वतावा
नधर्मोमहत्त्वेकोज्ञानेप्येकात्मवत्तनिं। ऊणेष्वंगीविरागयमेश्वर्यंवाणिमाप्रय
ति।एवंविधनावयउपायाःअन्यथाहेयाःयमादिषुयरागोमनिष्ठतावुद्धर्द्धरं
द्रियनिग्रःनितिक्षाद्वंसंमर्षोऽक्षोपस्तेजयोधृतिरिति।एवंविधयमादयउपादया
श्चथाहेयाइत्यर्थः।एवमन्येष्वतत्रयोज्यरद्यार्थएकेपादेनसंग्रहीतंउत्तरत्रहए
कस्यैवोत्तरार्थःपादद्वयानियाविरतिचाहानि॥१॥१॥अणादषावत्रिदोषयंगुणःअ

यंगुणःदोषइतिनेपक्षानेदोषः नाधिक्यागरहित्येनयद्यत्रिदज्ञानंसगुणःगुणदो
षदृष्टिर्दोषोगुणस्तुनयवर्जितःइत्युक्तत्वात्।नयोरपवादकमाहाकर्मणिज्ञानत्वेन
इगुणदोषौकर्मणिस्तः।ननुज्ञानत्वेस्तत्रभगवदर्पितकर्म्मणिगुणःनत्रहिसर्वस्म
त्रप्रसावादत्रिन्नचंयथोक्तंअप्रार्पणंवप्रहविर्ब्रह्मानौब्रह्मणाहुतंब्रह्मैवनेत
व्यंब्रह्मकर्म्मसमाधिनेति।अन्यस्मिन्नपिकर्म्मणिनेदचादोषःज्ञानमपरोक्षबो
धःशक्तिरिहेत्रमायासर्वत्रतेष्वयपरेऽहमेवात्मनःसूतानिभगवत्यात्मन्ये
षभागवतोत्तमःनयोस्तुइत्यग्रोक्तोःअनयोस्तुप्रत्येकमेकात्मरूपत्वेनेदाभावात्न
नावदोषःअतएवनेदप्रतियोगिकानेदाभावानगुणेपिसासंख्याप्रकल्पनात्

सामानेषुनेषुमनेषुसिद्धाषड्विंशतिपंचविंशतिमुखानचसंख्याप्रकल्पनात्।वादि
नोस्फुटविवियेत्यादवस्तुनस्त्वेकमेवतत्त्वमितिभावः।यतःसिद्धः पुमान्नास्पोत्।
पुमानत्रज्ञाःयतःसिद्धिःस्वप्रकाशःअन्यक्षेत्रंनयतःसिद्धिर्नद्विजउच्चान्यतः
प्रकाशेनेपरस्परंसिध्यतियःयतःवेइत्युक्तंत्रयंक्षेत्रंक्षेत्रज्ञोयोवेदइत्यर्थःमनोग
तान्यभिमान्यहंःमनःप्रतिगतानिमनोगतामनसिस्थितिरित्यर्थःतस्मिन्नःकल्पि
तेऽर्थेऽभिमानीअतोदृष्टयोगवियोगहेतुःअवस्तुतत्त्वोपिमनोधर्म्मश्चभिमानक्ष
न्मृत्युभानिवित्यर्थःमनःराजुजयंःसम्यक्।मनएवराजुस्वप्नजयोनिग्रहःमनआत्मि
मानानिहन्नौहेतुःप्रतिमादिश्चनार्य्यनं।ओदिराप्तात्स्तंडिलस्यनिमित्रविप्रागते

पुरुषस्यविष्णोरयनंक्रियायोगःपुमान्प्रकृतोपगढ।।प्रकृत्याकामिन्यागाढमालिं
गितःपुमान्यंस्तावधिष्ठाविश्वसर्गेराजनं।स्थिरयरकृत्तेईश्वरस्यप्रजापत
राजक्रिः।एवंपादिश्वविंशतिविष्णुरंतरात्मुश्वंप्रतिस्पष्टं।एवंसोत्तरान्प्र
श्नान्उक्तेदानींयउर्म्मिमाघोतानांप्रत्येदानाहुःपुरुषिःपंचविंशत्यालोकनचेपरी
क्षेोडीनमध्येत्रमैरपृनवाप्तानिस्त्रिधेकधाआत्मनचपरीक्षायांयत्रधर्म्यात्रयस्त्र
त्ररंआद्यस्त्रत्ररंयत्रधर्म्मानत्रपंचविंशत्यास्तुरुषिस्त्रिधानहिलोकनचपरीक्षायांडी
नमध्येत्रमचातत्रिविधाअतएवस्वप्नमाहुमनवामप्यृनवाप्तेनिरूपादुक्ताःआ
त्मनचपरीक्षायांमिकाधसामोक्षादशमोइत्यंडेयोपादेयनिघंडइत्युत्तरंयत्रधर्म्मकि

णाइ एणाश्रमइं दृने देन द्वादशांधिध्याद्वादशामुत्तरं कर्म्मत्यागः शानैः शानैरिति
नक्रमोक्तं कृणाइणिनोराश्रमयोर्द्वयोर्ने दात्वेधा तत्र कृणिनो ब्रह्मचारिगृहस्थो
श्राधकृषीणा मृणंयदधीक्रियतेऽध्ययनोत्पत्तिनीये देवानांपितृणांचयदधीक्रियत
योर्नेः अनुयायी अनृणोयतिर्वनस्थोऽतएनदुत्तरं सन्न्यासाद्वादशायोक्तांव्यव
स्थेतिनथावदोषातिपंयदशांधिध्यापंयदशांगुणदोषवदिदातिनस्यायगुणदोषौ
कर्म्मणेवनज्ञानन्नत्योरितिव्यवस्थायाएकःप्रकारःतथाचैवमस्मापिनिरुक्तावा
वस्थातथावदोश्चैवमेवृतइतिद्वितीयःजनविरांयद्धर्मइनविरांमनःशाचुनय
सम्पशिनित्यद्धर्ममनोरित्यादिनेदात्तत्रापिकृगानस्योक्तामनयोरिचमुक्तं

निरुक्तेहिमनःशात्तुरितिसमधिनिर्भाखोक्तातद्वजंतत्रहिमद्वादिप्रपंयजाल
क्तोनयमनःशात्रोःपराद्धतोसद्भुयद्भूतचातबलमित्युक्तोमनःसंबंधिचेयास्प
तक्ल्यनाविज्ञंलितचातावलंयज्ञानार्थंबलेज्ञानद्भूवंहिशात्रोरानि एनेद्वखासि
नोविजयःगुणलद्धोत्पोद्वतस्यजेदउपजापःसचद्भूत्पाहिद्भूतंनराणांवसिकारे
श्वयमूलोमनःशात्रुःरांक्योजेद्वोएवंजयसाभग्रीसमयाभुक्तोएलगीनोक्तात्पा
फलमुक्तोएजमुदूखाःसहिवियारशातेःमनःप्रत्यर्थिनिनिर्जित्यसुखंमाप्नोतावे
नसेनसूतोप्येवमुवप्पालोकनिःस्पृहःमुक्तसंगोमहीमेनामात्मारामश्चसारद्वैत्यु
क्तात्एवमेयेदंग्रन्थोदमाख्यानयद्धयमग्रमक्तेस्मात्तादृतदशायार्येणग्रद्ध

रयेन श्लोकोऽक्योक्तमित्यादिनचलिदयन्तष्टयंत्रयोविंशादिष्वयन्त कोऽएवंयन्त्रि
धादिश्लोत्तरेःएवंउक्तरीत्यायन्तर्भिस्तेरुत्तरेधादिद्याध्वयाःएवंद्वादशभिःषड्भिःष
टत्रयोविंशतिस्ततःद्वादशभिरुत्तरेःपंद्याध्वयाःषड्भिषडितिएवंत्रयोक्तेर्द्वादश
भिस्त्रयोविंशतिरध्वयाःस्युःननुत्रयोविंशावध्वर्योरुत्रैकमेचैकएवप्रश्नः
इत्येवंकस्मान्नक्तंकिंविषय्येणेतिनत्रोक्तंनिःसंगचेत्यादिनाक्तंद्वेपिकर्म्म
णीनचज्ञानयोपयोगान्नत्रिधिधित्रिप्रेतनोसंगचेत्युपयोगात्त्रयाणांयत्संगासंग
साध्वसाक्तिप्रश्नानामेकत्रभेतनंक्तोत्युत्यागउपयोगात्द्वयोरुत्तमश्रेयोधत्तयो
प्रश्नयोःअपकर्म्मणीनिःकर्म्मउपयोगात्द्वयोर्ज्ञानादिप्रश्नायोःनचज्ञानेनउपयोगात्

त्रयाणांनचसंख्याक्तेत्रक्तेत्रज्ञदेहयोगत्रश्नानांयथावेतनतथात्रश्नार्थपयोनियन
यात्रैपंएवमुत्तरत्रेदान्तविषियद्यस्माद्गुरोःशिक्षितव्यंनदाहृतश्चाप्यनि
ष्क्रंपःनत्रपंयविरातेःश्रेयमांतानांकुरुषःक्रियतेयुक्तिःक्रमादित्यनेनसह्यच
यंनत्रनश्चेत्युक्तश्चपिकुरुषोनिःकंपःपृथिव्याकुरुणाक्रियतेयाहिभूतेराक्रम्य
माणपिनकंपतेनिःसंगोवायुनायथायथाहिवायुःसर्वत्रसंचरन्नापिनसंजुप्तोत
थायोगीविषयानुभानोऽपिनसज्जेदित्यर्थःअछेद्यलेपकःनश्चैनसायथानत्रःस्नि
ग्धरुक्षावेःसंगेनमपिनवस्तुनोविलिप्यतायथायमोघोद्येनस्पृश्यतेएवंमा
त्मन्यवछेद्यचमलेपचंयपरुषेदित्यर्थःविशोधकःआद्रिःयथास्तुस्निग्धमधुरचे

कीर्त्तनात्सर्व्वसङ्गेभ्यो मुक्तो भवति तथा मुनिः सुनीयात्तु मनसा त्यागी अग्निना यथा तेनस्वि
त्यादियुक्तो रहितः सर्व्वत्रैवोऽपि न मनसा दत्ते तथा मुनिर्हि विष्वक्तु ज्ञानोऽपि ज्ञानबला
न्नदोषैर्युज्यते न्यक्तो विक्रियया यं ङ्गमस्यास्ति कालानां कासदृष्यादि न स्वयं विक्रि
यते तथा निषेकादि समर्थानायेदृङ्मयं स्कारे मुनिर्न विक्लवात्मा अस्ति देदेशून्यो रवि
णा सयथोपाधिशादि न इवनवस्तुतोऽपि न स्यात्मेत्यर्थः निस्नेहं कपोतनाम हि
स्नेहत्र यं गान्नष्टः यथा स्वयं न जवदित्यतिरेकेदृष्टांताः एतेऽष्टौ हीनाः दिष्टुक
अङ्गारणा सयथा देवलङ्घ सुक्तनंत्र स्वयं यत्नतः तथा मुनिः स्यादित्यर्थः कोऽतहीन
सिद्धनासयथा जरिऊलसंग पिन कृत्यानि तथा कामानां लालालाने मुनिः स्यादित्यर्थः

हरिजी
सारा-

४२

दूषात्रलोऽजितः पतंगनाम यदादीप्तलोलात्तनपस्पतितथा कामिन्यादिरूपालोकानाम्
निनपिपतितस्मात्तथानुस्यात्मारम्याहीत्रमणेनरेणासयथा सर्वज्ञोऽयः सो
रमादत्ते तथा भवशास्त्रेऽयो मुनिरादत्तात्रस्यशब्दोगजेनासयथा करिणंगस्य
शब्दोगजांतरेहन्यातितथास्त्रीस्पशाङ्कारे मुनिस्तस्मात्तथानस्यात्तानिजेनिमधु
ध्वासयथा मधुलोलास्वधानिरम्यमधुस्वयमादत्ते तथार्थलुब्धो मामपिकश्चि
न्निरसिष्यतीतिविमृश्यमुनिर्निर्लोलोभवत्गातवेयितः हरिणेनासहिगान
यसंगान्नष्टः तेनमुनिर्गीतंनश्रृणुयात्रसोमूढोमत्स्येनासयथावडिशारम्या
वशान्नष्टः तथारसेनुमुनिर्नमुह्येत्तूविमृङ्कारः पिंगलयावासहिसकलकाश्मका

रांविमुच्यानिर्विण्णचेतसातथास्वयंस्यादित्यर्थः एतेनमध्यमः अपरिग्राहीकरणा
त्सादिरामिषःकररांतरेईप्स्यमानःआमिषंत्यक्त्वानिर्जयोद्यतेनमुनिनिरामिषःस्या
न्निर्जोजइत्यत्रसंयद्यनिषेधोत्रडसंयितत्यागइत्यापो नदृतेयोऽग्निमानभुक्त्व
जेषएसादियथाग्निमानजावात्सुखीतथामुनिस्यात्एकःकुमारीकंकणनोत
द्विर्यथावलयांतरसंगाद्यानमिन्येकंमवावरोधितंनिश्चलमासीत्तथाकलहवा
र्त्तादिदोषादन्यत्रंगंविहायस्वयमेकाकीस्यात्।एकमनाःराकारेण।सादियथा
नारायेबद्धदृष्टिःसन्येनपिरांतंनांबेद्धतू।एवमेककास्मिन्नपिसंग
वनायनमःप्रतिध्वनात्योगीवस्त्रांतरंनपश्येत्।सुश्लोसिश्लोकःसर्वेणाऽन्नसि

सिद्धंउकोगृहंयस्यसतथायथान्येणागृहाननारंजमाणःपरमेवेश्मस्वेवसुख
मास्तेतथास्वयंस्यात्।धृतनिश्चयईशस्यैकस्यकर्त्तचेऊर्म्मनाग्निनायथास्वस्मा
दूर्म्मान्नष्यबाहिर्विनत्यंकंचिकालंक्रीडंनिःसुनस्तोग्रसतएवमेकएवश्वरःस्व
माययैवंयपृतेनान्यइतिधृतिनिश्चयःस्वयंस्यात्।ध्यानध्येयमनास्थितोधृत
निश्चयःस्वपरात्मनातथापेरास्मृतातथापरात्मनोकोटःस्वऊह्यात्रविरितःतथा
नात्मस्वरूपागानेवनस्वरूपःस्यात्तथाकामादिनिरूपांयेनगिवक्ष्यानात्मधनाद्र
नाङ्क्ष्यंयातानिधृतिनिश्चयःस्वयंस्यादेहस्वेवधननिश्चयःदेहेनादेहेयत्रसचं
अनीत्मनीयबुद्धिःनस्मिन्देहोहिन्नम्मृत्कयोगात्स्वस्मिन्नमात्मीयंबोधयति।

एनेऽस्मावुत्तमाःगुरुषःक्रियतेगुरुसिःक्रमात्सम्पर्कः। द्वेवुस्त्वपिनिष्कंपोनिःसंगोछेदने
पकःविरोधकोमलत्यागीत्यकोविक्रिययाभेदःनिस्नेहोदिपृक्तुकोजडीनोदूषक
लोचितःसारग्राह्यस्परमिष्टोनिर्लोलोगीत्यायितःरसामूटोविभुक्तोगोपरिग्राह्यसि
मानुगुणएकएकमनाउत्तासिद्धौकाधृतनिश्चयःईरास्यैकस्यकदाचिध्यक्तुर्ध्यया
त्मनोस्थितोदेहस्यचेयगुरुषःक्रियतेगुरुसिःक्रमात्तानेवगुणनाद्पृथिवीवायु
सकारामापोऽग्निश्चंद्रमारविःकपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजःमधुहारैहरि
णोमीनःपिंगलाकुररोऽर्चकिःऊमारीरारुहसर्पऊर्णनाभिःसुपरात्तनाएतमेगु
रावारात्तांश्चवुविरोनिराश्रिताःसुपरांशोजमानंरूपंकीटस्यकरोतीतिसुपेरात्त
त्वाकाष्टकारीकीटःउपायाचंतरंगास्त्रेक्रमात्त्रिस्कंधतानतःउपायश्चेसंगत्यागस्य

क्रमादंतरंगअतएवहीनामध्येत्रमशोनात्रिस्कंधतानेषांनतुदेहस्थेगुरुःकिमेव
नोदिष्टःतत्राहुर्देहस्यपृथक्टैराःश्रेष्ठात्रिर्दिष्टनालनात्तादेहस्यपृथगुद्टैराःश्रे
ष्ठात्रतःश्रेष्ठत्वंयास्यानदिष्टतयोअतिसामीप्येनतंहेतोरविघ्नेष्टाःअयंतुसं
निकृष्टश्चैहिनावःगुरुसंनिकर्षश्चोरिष्याणमुपयुज्यानानुसर्वेत्रस्थाःस्वोत्तरैः
सहसमानाधिकरणाद्वितीयेकोनविंशोद्भिन्नाधिकरणाविघ्नकोहेतुस्तत्राह
स्वोत्तरात्पृथगध्यायद्वितीयेकोनविंशकोप्रश्नोग्रुत्तरणापियोगंबोधयितुं
नतोद्वितीयःसंसंगासंगप्रश्नःएकोनविंशकाश्चअभिमानानिवृत्तिप्रश्नःएतौ
स्वोत्तरानानिज्ञादुत्तरात्पृथग्निर्देशाध्यायेनतोकिमर्थंग्रुत्तरणापिपूर्वाध्याय
दत्तेनोत्तरणापियोगसंबंधंबोधयितुंकियाप्रथमःपक्षोदशमोयत्रयोदशएकविंश

इतिप्रश्नाः।षड्ऋचापनसूक्तकाः।अथेप्रश्नाऽऽद्यवनस्यबुध्नेवसवःपूर्वेषांमन्मनीषयेतिषड्ऋचापनसूक्तकाः।चेद्वंसर्वंपरित्यजेत्यादिवाक्येनभगवताऽऽद्यस्यआकांक्षोपकारिताः।अथेषांद्वाविंशतेःप्रश्नानांसंगतिमाह।निःसंगताकथंकीदृक्तन्निर्वाहश्चयेयथाचक्रेयोविषयस्तस्मिन्सत्यन्यस्मिन्रतिःकथंआकथंनकिंचेत्यंकिंकथंनकिंगुणोस्मितिनायेयैःकामार्थधर्म्मेष्वयेमेहोंतबर्हिनवःतेकीदृशाःस्युनिनक्तिपरायास्तृतयःकथंकीदृशनक्तंकथंदोषामचिमानहयंकथंकिंकर्म्मज्ञानंनक्तीनांसूयितानांपुनःपुनःसर्वेषादरासारणांस्वरूपमितिसंगतिः।निःसंगकथमेत्येवमर्थंप्रथमःप्रश्नःसायकीदृशीतिद्वितीयःतस्यानिर्वाहश्चयेःस्यात्तेकेइतितृतीयः

यथायानुष्ठितयातन्निर्वाहःस्याकेतियत्नुर्थंःयश्चनक्तेविपर्ययईश्वरास्वस्तस्मिन्नेवसतिसद्वपजीवेक्षेत्रज्ञेसतिप्राणिनामस्मिन्वस्तुनिरतिःकथमितिपंयमषष्ठौईश्वरस्यैवहिरीरावक्षेदाजीवचंअतएवस्वंमृष्टेनत्रविष्णोसाविस्तुक्षांअतःस्वस्मिन्नेवक्षेत्रज्ञरूपेरतियुक्तानदुक्षांजगवानत्रकार्येनत्रीरन्वीक्षमनीषयातदध्यवश्यकूटस्थोनिरात्मन्यतोजवत्कूटस्थःक्षेत्रज्ञोवडरितिम्रक्षुकेटीकायांसारतिःकथमितिदृष्टेमयुणविनत्यागात्क्षेत्रज्ञोरतिरित्यर्थंःनक्तिछन्यंकिमपरंकिमित्यष्टःनक्तिरवनाल्यानान्यरितिजावःनिर्गुणवस्तुनिकथंनक्तिंकायेतिनवमःस्याकारधारतिजाद्यादिर्थंधर्म्मेषुमध्येयैर्यैरुपायेर्निर्णनक्तिंस्यात्तेकइतिदशमेकादशद्वादशाःतःएनपरा

न्त्रेसिद्धयःकाम्यंतइतिव्युत्पत्त्याच्यतोस्तुत्रकिंतवःतयोस्तावन्मधौमत्प्रधनाइ
क्तौःअथाविचूनयःतत्रापित्रकिंतवःकिन्तुकेकेष्टयत्रावष्टाप्तिर्योऽसित्रगवन्
क्त्वात्धर्म्मोपित्रगवत्प्राप्तिरेवःयेश्चमोक्षंतरंगेबहिरंगेश्चरतिःस्यात्तेव
त्रयोदशायउद्दीक्षोतत्रांतरंगाज्ञानादयःबहिरंगायमादयःआराद्रुपकारकत्वात्
त्रक्तिपराकथमितिपंचदशाकर्म्मणामेनःकरणेषुद्यर्थेविधानादितिनाकःस्मृतयः
कथंत्रक्तिपराइतिषोडशाःस्मृतयोऽक्षपादादिसूत्राणितेहिवेदस्तमेवत्रेदंस्मरंति
तच्चानांडुयोपादेयविज्ञानव्यवस्थानादिकास्मिन्नगवत्रचेपर्यवसानमितिस्मृतीत्रक्ति
रपरचेत्रक्तःकीदृगितिसप्तदशाःअक्तस्तुपेतःपुमानित्यर्थःअस्यायादोस्त्यंतन्मृत्युत्रयं

कथंइतिसप्तदशाःमनोधर्म्मेष्विभानादित्यर्थःअभिमानाद्रुयःकथमितिएकोनविंशाःरा
त्रोनयाइत्यर्थःकर्म्मज्ञानत्रक्तीनांवबुध्येक्षानांसर्वश्रेष्ठानांकिंखद्रूपमितिविंशाद
यस्त्रयइत्रेशाक्तस्तुपद्रष्टेनपुंमाविश्वमधिष्ठितमितिइनरत्रसिद्धेइतिकादशास्त
धः॥लेशेवचनीयादिषुसर्गादिषुक्रमादाश्रयोद्वादशोऽस्यतइत्याद्याश्रयोद्वादशे
धेत्रयोदशोनिरीक्षितःस्यपृंआश्रयलक्षणमाद्याश्रयपरंब्रह्मपरमात्मारमापतिः॥
नचेबस्तुगुणंपरमात्मासचगुणंरमापतिःबस्तुतिरूपवाश्रेयद्वस्तुनिनिरूप्यादि
श्रीकायांनथेवव्याख्यातंयाकारयोरप्याकरोतिनिरीक्षितचान्नात्रदृश्यतआश्रयः॥
नेनत्रित्रिजिःरूपैर्दृश्यतेनदृक्कोवदंतिनन्नविदःतच्चंयत्तज्ज्ञानमव्ययंब्रह्मेतिपरा
नोत्रगवानित्यर्थःनच्चद्रयवस्तुन्याश्रयशब्दप्रवृत्तौकिंनिमित्तमितिनत्राहयतः

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

स्त्रत्र स पर्यस्त्र ग्वीरिवाश्रिताः। यस्मादनिवर्त्य प्रपंचधीस्तस्मिन् ब्रह्मण्यधिष्ठानत्रा-
ध्यस्तायथा स पर्यस्त्र बुद्धिः प्रतानिवृत्तिरकेण प्रपंच्यस्या जावात्र स्त्रीरित्युक्तं। यदु-
जातश्च निरोधश्च। यतस्तद्ध वयीयात। सत्र आश्रयः परं ब्रह्मपरमात्मेति। शिष्टातिवृत्ति
यानुपादाय वश्रेया श्रयि णौ यनौ। आश्रेयउपादयः। आश्रयी प्रपंयोडेयः। अनो। त्रप्र-
घयमित्यर्थः। उपादोडुयमाडु। अत श्चडुभिरध्यायैरनुपादयनोदिताभ्यां। अथ
थनिडु। इतरेत्र। स्तात् स्तापकानां। तिरपि युगपरन्यथा जावात्कामं ब्रह्मतनया
स्तापकानं। उत्तरोत्तरेद्वोवल्पं प्रथमेस्तिनेरायुर्बलादिरूपयोद्धनीय प्रतियुगमन्
यानागत। नीयकालय मस्तवेत्यनुर्थतस्य निरोधनयाक्रांतचानुलोमरवडुडुडुलिः
प्रपंय मेनुपादानडुतवः। श्रवणादयोदितत्रयाक्काकारेणनयंति। तेनेणं तेषां ग्राह्यत्वं
दुरिता
दारी॥
पादयं। अर्थः प्रपंच भार्थः। अथाश्रयः ब्रह्मानुपायमाडु। श्रवणं मननं ध्यानं येत्युक्तं।